

АРИСТОКРАЦИЯТА НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО СПОРЕД ОФИЦИАЛНИТЕ ДОКУМЕНТИ, РЕЛИГИОЗНАТА И СВЕТСКАТА ЛИТЕРАТУРА ОТ ЕПОХАТА

Николай Овчаров

THE ARISTOCRACY OF THE SECOND BULGARIAN TZARDOM ACCORDING TO OFFICIAL DOCUMENTS, RELIGIOUS AND SECULAR LITERATURE OF THE ERA

Nikolay Ovcharov

Abstract: *In the proposed study, completely new observations are made on the aristocracy of the Second Bulgarian Tzardom based on little-known written sources from the world's libraries and archives. First of all, the research examines the question of the existence of feudal relations in our country in the 12th – beginning of the 15th century, as well as feudalism as a social system in general. After examining recently discovered inscriptions and marginaliae, as well as the information contained in the manuscripts and especially in the Wlach-Moldovan royal charters of the era, it becomes clear that there was a separate aristocratic hierarchical ladder in the Bulgarian Tzardom. It should not be confused with the developed hierarchy of official ranks, which was occupied by Byzantium, has its place in our country, and is already well developed by modern historians. Until now, it was only known that the few surviving domestic written sources refer only to „големи“ (“large”) and „малу“ (“small”) boyars. Previously unknown degrees are now found marking the lower levels of nobility, named in the sources as „войници“ (“soldiers”) and „юнаци“ (“heroes”). Also, according to the famous Romance of Troy from the personal library of Tzar Ivan Alexander (1331 – 1371) and documents from the principalities of Wallachia and Moldavia, Bulgarian aristocrats were also called „вумезу“, i.e. knights. Between them and the ruler existed relations of vassalage, formed probably by a vassal oath. Its transgression and non-appearance of military service at the call of the sovereign was punishable by death and confiscation of property. The here presented work is a part of a much larger study being prepared by the author. It will touch upon a number of aspects of the feudalization of Bulgarian society during this period, manifested in social relations, the change of fortification, the clothing of the nobles, the introduction of the heraldry, etc.*

Keywords: *Second Bulgarian Tzardom, aristocracy, structure of aristocratic society.*

Загадката, наречена „феодализъм“

Темата за аристокрацията през епохата на Средновековието е тясно свързана с въпроса за феодализма¹. Спокойно може да се каже, че дискусиата за неговото съществуване в Европа продължава повече от век. От чисто научен спор към средата на миналото столетие тя прерасна в ожесточена идеологическа борба, когато марксистката историографска школа наблегна върху начина и модела на производство, осъществявано чрез експлоатация на зависимото крепостно селячество, изплащане на феодална рента и т.нар. класова борба между господстващата и потиснатата класа. В този модел всичко изглеждаше изяснено, но с времето се разбра, че той съвсем не обяснява задоволително обществените процеси.

Ето защо е необходимо да разгледам накратко развитието на изследванията в научното направление, определяно у нас преди 1989 г. като „буржоазна историография“. През първата половина на ХХ в. те са доминирани от схващанията на Марк Блок, който в публикуваната си през 1939 г. книга „La société féodale“ (Bloch 1939) определя Европа от IX – XIII в. като уникална амалгама от „западни, мюсюлмански, византийски и славянски“ черти. Той изследва феодализма от гледна точка на колективната психология чрез начина на мислене на хората от онова време, в това число на селяните, които до този момент фактически не са били забелязвани. Неговият съвременник Ото Хинце пък обръща внимание на приспособяването на варварските народи към старите антични институции и в този смисъл приема феодализма като синтез между едните и другите (Hintze 1929: 89, 108).

¹ Авторът в момента работи по голямо изследване върху аристокрацията на Второто българско царство. Предлаганата студия е част от тази разработка.

Годините след Втората световна война са белязани от идеите на белгийския медиевист Франсоа Луи Гансхоф. Според него феодализмът е система от вертикални йерархични връзки и подчинение между сеньори и васали, свързани чрез клетви за вярност и военна служба, носена срещу предоставянето на земя. В този смисъл той е съществувал единствено сред благородниците, докато огромната част от останалото население била изцяло закрепостена и натоварена с производството на храни и блага за тях. Гансхоф обаче подчертава, че тази форма на обществена организация се проявява в „чист“ вид само през XI – XIV в. и то в района с богати германо-римски традиции между реките Лора и Елба, т.е. в Северна Франция и Западна Германия (Ganshof 1944).

Краят на ХХ в. е вече времето на критичното направление на британската изследователка Сюзън Рейнолдс (Reynolds 1994). Тя отхвърля старите идеи за феодализма и представя средновековно общество, структурирано чрез „хоризонтални“ групи. Рейнолдс предлага фундаментална ревизия на общоприетите концепции за феодализма, твърдейки, че теорията за феодалите и васалитета, която е централна за разбирането на средновековното общество в продължение на векове, всъщност се основава на неразбиране на първичните източници. Тя смята, че използваните в документите от XII – XIII в. термини не притежават непременно значенията, приписвани им от днешните историци. Според нея пряката собственост върху земята през Средновековието е била по-разпространена, отколкото се смята, а упадъкът на централната власт в държавите от Западна Европа е силно преувеличен.

Тези нови виждания предизвикват през ХХI в. специална конференция, проведена в Берген през септември 2006 г. Издадени в отделна книга през 2011 г., докладите от нея

провокират дори с названието: „Феодализмът. Новите пейзажи на дебата. Средновековната провинция“ (Bagge et al. 2011). Интересният момент в този дебат е привличането на данни и от по-странични европейски страни – скандинавските държави, Унгария, Румъния и др.

Направените изводи са много любопитни (Bagge et al. 2011: 12 – 13). Основният доклад е на С. Рейнолдс, но нейните крайни възгледи не са посрещнати еднозначно. Между авторите се очертава съгласие, че идеята за монарха, като първоначален собственик на всички владения, е правна фикция от XII – XIII в. Феодите не винаги са дарения от краля или висш господар и не е имало задължителна връзка между васалитет и феод. Реалният феодализъм наистина се различава от „чистата“ картина на Гансхоф, който по принцип визира определен район от Стария континент. Участниците в симпозиума обаче се обединяват около идеята, че е прибързано да се обявява краят на неговата теория.

Също така се приема, че ареалът на „класическия“ феодализъм трябва да се разшири с районите на Южна Франция и вероятно на Испания. В останалата част на Европа т.нар. феодализъм никога не е съвсем „чист“. Оказва се, че някъде селяните притежават земята, а другаде сеньорите отиват на заден план от бързо развиващите се градове. На друго място някой могъщ господар налага истинска власт, а не само авторитета и правото си на „помощ и съвет“ върху своите васали. На практика европейският свят през Средновековието се оказва много по-сложен и разнообразен.

Пример в това отношение са Дания и Унгария. И двете страни били гъсто населени, имали много земеделска земя и успешно усвоявали западните военни технологии, което води до рязко разграничение между военен елит и зависимо селско население. Тези кралства се интегрират добре в западния християнски свят, а техните елити приемат западно-европейските феодални институции. И все пак авторите виждат много черти, които разграничават Дания и Унгария от класическия модел на Гансхоф.

За нас е важна статията на Козмин Попа-Горяну за развитието на феодализма в откъдунавските княжества Влахия и Молдова през XIV – XVII в. Той отбелязва проблемите в изследванията, причинени от политизацията на термина „феодализъм“ в комунистическите държави. Това е направило впечатление и на тримата уважавани редактори на тома, които подчертават, че макар да „е трудно да се говори за истински феодализъм“ във Влахия и Молдова, то там несъмнено има „паралели с феодалното владение, както и с васалитета“ (Bagge et al. 2011: 12, 217 – 232).

Този извод е особено ценен, защото насочва към проблема за т.нар. византийски феодализъм. А без съмнение той пряко засяга и България, която през цялата средновековна епоха се развива под силното влияние на Източната Римска империя.

Въпросът за навлизането на феодални отношения във Византия и близките до нея страни² през XII – XV в. е един от основните в науката. Както и общо за феодализма в Европа, в по-ранната и повлияна от марксистките идеи историография, като че ли всичко е подредено. Водени от позицията, че феодализмът е задължителен етап от историческото развитие, учените от това направление създават рамка, достатъчно широка, за да включи византийския кръг поне в последния етап от развитието му. Приравнявайки безусловно къснотранзитското със западното общество, те характеризират феодализма като „наличие на сеньориално имение, населено от зависими

За означаване общността от народи, формирана през Средновековието под византийското религиозно и културно влияние, бих използвал въведения от британския учен Д. Оболенски термин *Byzantine commonwealth* (Obolensky 1971).

² За означаване общността от народи, формирана през Средновековието под византийското религиозно и културно влияние, бих използвал въведения от британския учен Д. Оболенски термин *Byzantine commonwealth* (Obolensky 1971).

селяни“ или „упражняване на публична власт от частни лица“, т.е. като социална система, белязана от „териториалния аспект на политическите отношения и политическия аспект на териториални отношения“ (Watanabe 1965: 5, 32 – 40; 6, 8 – 24; Kazhdan, Constable 1982: 6 – 7; 118 – 121).

Паралелно с марксистите, т.нар. византийски феодализъм се приема и от учени немарксиста, каквито са най-вече представителите на руската школа. Още преди революцията руските историци смятат, че феодализмът е по-общо явление. През 1933 г. Александър Василиев публикува теория, според която западната форма на феодализъм е част от общ процес, започнал както там, така и във византийския свят от късната Римска империя. А руският емигрант Георгий Острогорски създава през 50-те години на XX в. цялостна концепция за византийския феодализъм (Ostrogorski 1954).

Според Острогорски феодалната перспектива пред Византия се открива през XI в., когато едрата аристокрация взема имперската власт. Той свързва този процес с появата на пронията (*pronoia*, гр. πρόνοια, буквално „грижа“, „попечение“, но и „провидение“). Най-общо това представлява предоставяне от страна на императора на фискални и ползвателски права върху определен набор от източници на приходи на даден индивид или група лица. В по-късните си изследвания Г Острогорски директно приравнява *pronoia* към феодалното владение (Ostrogorski 1971: 17). В същото изследване той слага знак за равенство между византийската аристокрация и западното благородство, а оттам – на византийското със западното феодално общество.

Много интересна е еволюцията на друг руски емигрант – Александър Каждан, който в ранните си години е на марксистки позиции. Към края на XX в. той формулира теория, предизвикала доста дебати в науката

(Kazhdan 1993: 83 – 100). Ученият приема, че във Византия са съществували и трите форми на собственост – частна, феодална и държавна. Феодалните отношения идват след тези, които са основани на частната собственост, а накрая, докато съвпадат, те се допълват, а не си противоречат.

Каждан разсъждава върху факта, че ако представата за феодалната система се ограничи по схващанията на Гансхоф до йерархичната структура на господстващата класа, Византия несъмнено остава извън нея. През XII – XIII в. западни наблюдатели подчертават традиционно нейерархичния състав на византийското общество, но по-късно там очевидно се появяват форми на йерархия, напомнящи за западните институции. Ето защо Каждан предлага за византийския свят да се използва по-широка рамка, а самите отношения нарича „квазифеодални“. За него феодализацията там е ясна, но задължително трябва да се има предвид, че държавата в лицето на василевса остава собственик на цялата земя. Оттук произлизат трудностите при обяснението на характера на такива „условни дарения“ (по Е. Арвайлер) като пронията и харистицията.

По същото време зад идеята за феодализацията във *Byzantine commonwealth* застават учени като Л. Максимович и Дж. Халдън (Maksimovic 1988; Haldon 1992). Н. Икономидес пък смята крайно твърдението, че „феодализмът е безполезна концепция“. Той настоява западният феодален модел да бъде поставен в перспектива и така ще е „по-полезен и дори необходим интелектуален инструмент за разбиране на източното Средновековие“. А византийската икономическа система по същество е „същата, която познаваме за западния феодализъм“ (Oikonomides 1998: 257 – 263).

Евлин Патладжан разглежда тези мнения и застава на позиция, че Византия има място в общата европейска ситуация, в която

навсякъде на преден план излиза родството и лоялността, воинското дело и християнската идея. Там със сигурност тези отношения се развиват по-бавно, отколкото в латинския Запад, но в крайна сметка по сравним начин, прекъснат грубо от османското нашествие. Мощното значение на държавата във Византия обаче дава по-друг курс на феодализация, която се развива най-вече в самото сърце на империята – Константинопол (Patlagean 2007: 392 – 393).

Противници на съществуването на феодализъм във византийския свят също не липсват, като те са основно от френската школа. За пионера на академичната история на Византия във Франция Алфред Рамбо (1842 – 1905) отговорът на въпроса за византийски феодализъм според традиционната дефиниция за почит, васалитет и феодал, е отрицателен. За Пол Льомерл и неговите ученици това е ясно и дори не подлежи на обсъждане. Той отхвърля всяко „изкушение за феодализъм“, без обаче да дефинира какво има предвид. Льомерл е последван от отказа на Елене Арвайлер и Давид Якоби, като само Никола Зворонос не е съгласен, имайки предвид клетвата за лоялност към императора. Е. Патладжан смята, че такива категорични становища не почиват толкова на факти, колкото на едно вкоренено културно пристрастие (Patlagean 2007: 47).

Дори критично настроените учени признават, че през XII – XV в. има видими сходства между западните и византийските институции. Макар да отричат съществуването на „класически“ феодализъм, те въвеждат термини като „тенденция за феодализация“ и „процеси на феодализация“ във Византия (Bartusis 1992: 358 – 360; Поляковская 2003: 30 – 32). Показателно в това отношение е последното изследване на Христос Малатрас. Този учен е сред последователите на С. Рейнолдс и по принцип е настроен критично към термина „феодализъм“ (Malatras 2023: 23 –

25). И все пак той коректно отбелязва силното развитие на хоризонталните и вертикалните социални връзки в късновизантийското общество, макар те да не достигат до отношенията в средновековна Западна Европа. На практика това се доближава до феодалния модел на отношенията васал – лорд, въпреки че във византийския свят последната стъпка – институционализирането, никога не се е състояла (Malatras 2023: 225, 436 – 437).

На фона на толкова много изследвания, касаещи проблемите на феодализма въобще, и в частност на т.нар. византийски феодализъм, е странно, че у нас почти липсват такива разработки. По отношение на общите теоретични постановки за феодализма, нашата наука е още на нивото едва ли не на лекциите на Йордан Николов от миналия век (Николов 2002). Не е много по-различна и ситуацията с дискутирания въпрос за т.нар. византийски феодализъм, където продължават да доминират марксистическите разбирания. До голяма степен това се отнася и до изследването на обществения строй във Второто българско царство през XII – XIV в.

Всъщност последните проучвания показват много сериозно навлизане на феодални отношения на Балканите през тази епоха. Преди всичко ясно се наблюдава промяна в типа крепостно строителство, като много твърдини са преустроени според феодалните разбирания (Овчаров, Коджаманова 2003: 69 – 71; Попов 2011). Със сигурност у нас и в съседните страни през XIV в. започва изграждане на истински феодални замъци, за които има и писмени данни. Такива са например резиденцията на Йоан Кантакузин Питион до Димотика, крепостта Вукелон при с. Маточина, Свиленградско, Пирковата кула в Кюстендил, унищожената днес резиденция на кърнските деспоти в Казанлък, редица сръбски крепости (Овчаров 2022а).

Примерите от фортификационното строителство безусловно се подкрепят от различни западноевропейски феодални „моди“, намерили добър прием и в България, Сърбия и Византия през втората половина на XIII – XIV в. Става дума за даряването от царя на позлатени рицарски колани, завещавани от наградения само на най-големия син, наследявал феодалната собственост – „бащината“; за връчването на благородника от страна на монарха на обшита с бисери дреха, наследявана пак от старшия син; за подаряването от сюзерена на сребърна чаша за пиене на вино; за носенето на масивни сребърни позлатени или златни наушници – инсигнии на благородните дами и т.н. Закономерно през XIV в. в Българското царство се появява една от висшите форми на феодалните отношения – хералдиката (Овчаров 2023: 243 – 262).

Естествено се достига и до промени в социалните отношения, което много добре се илюстрира от навлизането на Балканите на западната система на апанажа (Овчаров 2022б: 95 – 96). А тази система за раздаване от владетелите на цели области без съмнение е свързана с въпроса за аристокрацията. През този период у нас и в съседните балкански страни се създава благородническо съсловие с йерархия, която наподобява много на западната феодална йерархична стълбица. Вековната история на *Byzantine commonwealth* обаче предполага и големи разлики. Най-важна от тях е съществуването на сложната система на служебната администрация. В изследванията много често се бърка чисто служебната листа от титли и длъжности с почетните звания, изразяващи принадлежността към елита. Това е обяснимо, защото в самите средновековни документи не се прави рязка граница между двете. Очевидно на хората от епохата тези понятия са били познати и не се нуждаели от пояснение.

„Велики“ боляри, „мали“ боляри и „войници“

През последните години с въпроса за институциите и титлите във Второто българско царство са се занимавали редица автори (Билиарски 1998; Ангелов 2003: 396 – 405; Попов 2017; Попов 2019: 32 – 69). Нищожко малкото оцелели официални документи от XII – XIV в. ясно свидетелстват за съществуването на болярско съсловие у нас. Същевременно в някои грамоти, като Мрачката на цар Иван Александър Асен и Рилската на неговия син цар Иван Шишман, се прави категорична разлика между „боляри“ и „работници на царството“. Така отчетливо се наблюдават двете съществуващи паралелно йерархични стълбици – служебна и аристократична (Билиарски 1998: 12 – 13; 127 – 128; 139).

Досега е известно единствено, че болярите се делили на „велики“ и „мали“. Това се вижда в няколко царски грамоти, както и в Палаузовия препис на Поменика към Синодика на цар Борил от края на XIV в. и в извършения по заповед на цар Иван Александър Асен препис на Манасиевата хроника от 40-те години на XIV в. (Cod. Vat. Slav. 2). В първия документ авторите се обръщат: ... възъмь волѣрмь малымъ же и великымъ, а във втория са отбелязани ... волѣрзи малы и великы, и нижнаа люд(и), като аристокрацията е отделена ясно от простолюдието (Попруженко 1928: 93; Божилов и др. 2010: 396)³.

Понятието „боляри“ е равностойно на термина „властели“ (ед.ч. „властел“, „властелин“), който се употребявал в България, но най-вече в средновековна Сърбия. Това показва близостта между българската и сръбската обществена система през XIV в., което е много важно, защото тези сходства помагат да се запълнят част от „белите“ петна при изучаването на българското общество от епохата.

³ https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_165

Най-ранните свидетелства за сръбски аристократи се откриват в житията на св. Стефан Неман от 1208 г. и на св. Симеон от 1216 г. Там за първи път се срещат термини като „велможа“, „болярин“, „властел“, „княз“, „воевода“ и „войник“, които имат отношение към оформящото се благородническо съсловие (Ивановић 2014: 40 сл.). Много е интересно, че при кралете Стефан Радослав (1228 – 1234) и Стефан Владислав (1234 – 1243), които са верни васали на цар Иван Асен II, в Сърбия все още се използва думата „болярин“ (Šarkić 2010: 8 – 9). По-късно тя е изместена именно от понятието „властели“, които също се делели на „велики“ и „мали“. Терминът се използва в десетки грамоти, за да добие напълно официализиран израз в „Законника на Стефан Душан“ от средата на XIV в., където на правата и задълженията на властелите са посветени близо 30 члена (Бубало 2010; Бубало 2015: 119 – 146).

За моето изследване е особено интересно използването през XIII в. в Сърбия понятие „войници“. Още през първата половина на това столетие ясно са очертани отделните обществени групи на „властелите“, „войниците“ и „бедните“. Така, в написания около 1220 г. „Номоканон“ (Законник) на св. Сава, гръцкият термин $\acute{\omicron}$ $\acute{\alpha}$ ρ χ $\omicron$ ν е заместен с думите „властелин“, „княз“ или „болярин“. Терминът „войник“ пък е използван като синоним на гръцката дума σ τ ρ α τ ι ω τ η ς (Ивановић 2014: 42).

Смята се, че до края на XII в. всички участници във военните кампании в Сърбия били считани за редови воители с изключение на лицата, които вече били „болярин“ или „властели“, т.е. благородници. По времето на великия жупан Стефан Неман бойците от по-нисък произход, доказали се в боя, за награда са включвани във формираната група на „войниците“ и така ставали благородници (Благојевић 2007: 235 – 236). Ако в на-

чалото на XIII в. всеки участник във военна кампания можел при проява на храброст да бъде причислен към аристокрацията, то при управлението на Стефан Душан тази възможност отдавна не съществувала (Кршљанин 2013: 144).

Тогава понятията трябвало да бъдат променени, като терминът „войници“ е заменен с „властеличичи“. В завършената сръбска йерархия те принадлежат към слоя на пониското благородство, който е под „великите“ и „малите“ властели. В официалния юридически речник терминът е въведен твърдо чак в „Законника на Стефан Душан“ (Кршљанин 2013: 134 – 136). Това от своя страна е свързано с формирането на военно благородническо съсловие, което, както в цяла Европа, се символизира от тежковъоръжените конници. Властели и властеличичи плащали глобите си към централната власт именно в коне, докато селяните – във волове. Разликата между двете групи благородници пък е отбелязана в по-голямата бройка коне, дължима от властелите (Благојевић 2007: 235 – 236). Чисто феодални са и военните васални задължения към сюзерена, отразени най-вече в чл. 37, 38, 40, 41 на „Законника на Стефан Душан“, но и в други сръбски текстове от епохата (Билярски 1998: 199; Бубало 2010): „... всеки болярин или властелин, който не дойде със своята войска на война [по призива] на царя, да се лиши от живота си и от имота си...“

В този смисъл е много правилно заключението на професора от университета в Харвард Френсис Дворник: „Развитието на аристокрацията в Сърбия започва в края на XII в. под западноевропейско, но и под византийско влияние. Най-висшето благородство произлиза от семействата на жупани и други високи служители, както и от потомците на отделни клонове на кралското семейство. Отначало неговите представители са наричани „велможи“, а после е възприет терминът

„властелин“ (мн.ч. – „властели“), който е калка на гръцкото „архонт“. Представителите на по-ниските редици на благородството се наричат „войници“ (като византийските воители – стратиотите) и съответстват на западните рицари“ (Дворник 2001: 186).

Но да се върнем към ситуацията във Второто българско царство. Вече споменах, че до момента в нашата медиевистика е известно единствено делението на българската аристокрация от XII – XIV в. на „велики“ и „мали“ боляри. В средновековната лексика има и други понятия за тях, като споменатата още в Супрасълския сборник от X в. старобългарска дума „велможи“, използвана и в сръбските текстове. Така в грамотата на цар Иван Александър Асен за Зографския манастир на Атон от 1342 г. са отбелязани ... вѣголюбивии велѣмѣже (Ильинский 1911: 21 – 23). А в приписката на книжовника Пръвослав от 1350/1360 г. в поръчаната му книга четем: ... (по)велѣнїемѣзъ всепоуѣтенѣга въ велѣмѣжехъ възгарскаго царства логодетѣ мѣта (Коцева 1980: 247 – 258).

Житието на св. Сава от Теодосий Хилендарец показва още някои особености в названията на българските и сръбските аристократи от първата половина на XIII в. Приближените на цар Иван Асен II са наречени „благородни слуги“. Верният васал на българския владетел крал Стефан Радослав пък ... ѹстѣнѣшиѣго же ѡтѣ своихъ благородныхъ къ своемоѣ тѣстевы Асаноу цароу пославъ („... изпрати най-почтения от своите благородници при своя тѣст, цар Асен“). „Благородник“ е наречен и господарят на Просек, българският болярин Стрез (Живот 1860: 199 – 204).

„Великите“ и „малите“ боляри във Второто българско царство са съпоставими с мегистаните и архонтите във Византия (Жаворонков 1998, 96 – 97; Malatras 2023: 122) и „великите“ и „малите“ властели в Сърбия. Липсват обаче византийските стратиоти-

прониари (Bartusis 1982) и сръбските „войници“, които в епохата на Стефан Душан са преименувани на властеличичи. Дали обаче наистина те не са съществували в България?

В изследването си за институциите на Второто царство И. Билярски отбелязва видното място, отделяно в българската литература от XIV в. на воинското съсловие (Билярски 1998: 195 – 200). Тази линия е особено силна в съчиненията на Патриарх Евтимий, писани когато над България надвисва страшната османска опасност. В разказа за пренасянето на мощите на св. Иван Рилски в Търновград в края на XII в. той пише, че са носени от 300 ... мѣжестѣвныхъ вѣинѣзъ (Иванов 1970: 382). В описанието на царския двор и обкръжението на владетеля в столицата пък се казва: Помени, Господи, всеѣкое начальство и власть и иже во полатѣ братїю нашу и воинство (Kaluzniacki 1971: 383 – 384). Така армията е поставена до понятията „началство и власт“ и явно се имат предвид царя, болярите и воинството във владетелския двор („палата“).

Билярски подчертава многобройните молитви за победа в произведенията на търновския архиерей и в „Канон молебен за царя“ на неговия съратник, книжовника Ефрем. Бидейки противник на идеята за наличието на феодализъм у нас, този учен е озадачен от непрекъснатото подчертаване и изричното отделяне от народа на съсловието на воините (Билярски 1998: 200). В тази насока той дава примери с *milites* на Запад, *wojowie* в Чехия и Полша, както и данни за Русия. Така накрая достига и до сръбските документи и до заключението, че в Сърбия по такъв начин са определяни дребните благородници (Тарановски 1996: 19). Но очевидно на И. Билярски му липсва българският извор, който категорично да потвърди тези наблюдения.

Такъв източник все пак съществува. Става дума за публикуваните от Кл. Иванова неизвестни исторически бележки за Иван

Шишман, направени върху последната страница на ръкопис № 298 от Библиотеката на Румънската академия на науките (Ivanova 1988: 88 – 94). По-късно имах възможността да получа факсимиле от оригинала и да работя пряко с него. След като елиминирах многобройните по-късни приписки и драсканици, там се очертават пет важни текста. В тях намиралият се в Никопол „Търновски господин“ се обръща към свои военачалници с нареждания да дойдат веднага там с отрядите си. Става дума за Иван Шишман в периода 1393 – 1395 г., когато е загубил царската си титла и се е укрепил там с остатъците от армията си (Овчаров 1996: 62 – 85). Всъщност това са упражненията на писаря, използвал празната последна страница за място за чернова, преди да изпише официалните писма до командири-те (Овчаров, Стоименов 1999: 64 – 89).

Първо е изпълнен общ конспект, по който са направени останалите три писма (*Всепочтаночму болѣрину по врѣзму г(о)сп(одет)ва ми*). От него е ясно почтителното отношение на владетеля към своите благородници, очевидно негови васали. Става дума за „оризми“⁴, т.е. владетелски писма с някакви разпоредби. Абсолютно същата терминология (по *врѣзму господства ми*) използват влашките велики воеводи от XIV – XV в. Но ако за тях това е оправдано, предвид на по-ниския ранг на титлата, то Иван Шишман е владетелят, чиято Рилска грамота от 1378 г. все още съдържа израза: *...по врѣзму царства ми*. Понижението на титлата явно е главното условие, с което Иван Шишман се задържа на власт след падането на Търновград в 1393 г. (Овчаров 1996).

В следващите три писма общото „болярин“ е заменено с имената на конкретните личности Баул и Алдимир. Едното послание е недовършено, но другите две имат напълно завършен вид, като в началото им са направени схематични рисунки на ръка, държаща

свитък. Това е т.нар. „акакия“ (*ἀκακία*), изписвана в началото на официалните документи във византийската и българската канцелария и изразяваща правото на императора/царя да издава заповеди (Овчаров, Стоименов 1999: 73 – 75).

1. *Г(о)сп(о)д(и)нъ тръновски до тебе Бауле, цю ми сѣ тукѣ воиници поскоро да избереши та да си дошълъ с ними въ никополи по врѣзму г(о)сп(од)ств(а) ми*

2. *Г(о)сп(о)д(и)нъ тръновски врѣсуетъ до тебе Алдимире, цю ми сѣ тукѣ воиници по скоро да додътъ съ дрѣматосиѣ си и дик ... комъ въ никополи по врѣзму г(о)сп(о)д(е)т(ва) ми*

Понятието „войници“ досега е възприемано в смисъл на „бойци“, „ратници“, но в светлината на казаното дотук добива съвсем различно значение. Иван Шишман се обръща към останалите живи след османската офанзива от 1393 г. „всепочитани боляри“ с нареждане бързо да свикат своите „войници“ и да се събере оцелялата армия при Никопол. Стана ясно, че през първата половина на XIII в. в Сръбското кралство високите аристократи са наричани „боляри“, а по-нискостоящите благородници – „войници“. Вече в Душановата епоха през XIV в. последните стават властелиниччи, а във Византийската империя тогава най-многобройната прослойка на аристократичното съсловие са стратиоти-прониарите, което в превод също значи „войници“.

Допълнителна информация дава един термин от писмото до Алдимир. В публикацията от 1999 г. аз приех словосъчетанието *... воиници (...)* съ *дрѣматосиѣ си* в първото му разчитане като „с въоръжението си“. Оказва се обаче, че думата *αρματωσία* присъства в новогръцкия език, като едно от значенията ѝ е „снаряжение на войник“⁵. Изяснен е произходът ѝ от латинския език – *αρματωσία*

⁵ Означава също „морски такелаж“ и „оборудване за риболов“, вж: *Λεξικό Τριανταφυλλίδη, Λεξικό Κριάρá и Λεξικό Γεωργακά* < <https://www.greek-language.gr/> >

< αρματόνω (αρματωσ-) + -σία < άρμα от лат. *arma* („оръжие“). В средновековния гръцки език тя се появява със значение на οπλισμός („броня“, „цялостно военно снаряжение“). Именно като такова понятие терминът навлиза в среднобългарския език.

Още Ф. Миклошич посочи глагола αρματωσати, -σάσῃ, -σάσῃσι, vb. άρματόνειν: ngr., *armare bello* („да се въоръжи за война“) (Miklosich 1866). Основа на това заключение са примерите от т.нар. Троянска притча в нейния български вариант от известния Ватикански препис на Манасиевата хроника от 40-те години на XIV в. (Цонев 1892: 224 – 244). По-долу аз ще се спра подробно на това важно светско произведение, а тук само ще отбележа, че е превод от хърватски ръкопис, който пък е адаптация на рицарски роман, дошъл от Западна Европа (Маринковић 1961 – 1962: 9 – 66).

В Троянската притча отлично се вижда какво са имали предвид българите под термина αρματοςια в средата на това столетие. Всички главни герои под Троя носят αρματοςσ, т.е. метална броня, покриваща плътно цялото тяло. Ахил е ... весъ αρματοςсанъ, толико ходила его без желъза или „... целият брониран, само петите му – без желязо“. При превземането на Троя в дървения кон влизат 300 ... витезъ храврънихъ и, αρματοςσавъ.

В този смисъл ... воиници (...) съ арματοςσια си следва да се преведе като „войници, обковани в плътна желязна броня“. Героите от Троянската притча с „арματοςσ“ са витези, т.е. рицари. В по-късните руски варианти на същия сюжет от XV в. нататък понятията са преведени като „обковани в броня боляри“ и воини от дружината на княза (Словарь 1975: 194). Явно такава е била и представата на средновековните българи.

Така безценните текстове от ръкопис № 298 от Библиотеката на Румънската академия на науките дават възможност да се възстано-

ви структурата на българската аристокрация от края на XIV в. Става ясно, че под „великите“ и „малите“ боляри стои прослойката на „войниците“, която е била и най-голяма. Писмата на Иван Шишман показват военното задължение на тези хора спрямо повисокостоящите боляри – в случая Алдимир и Баул. Вероятно тази прослойка е отговаряла на сръбските властеличичи и византийските военни стратиоти-прониари от същата епоха.

За да се изяснят задълженията на българската аристокрация, следва да се привлекат споменатите членове от „Законника на Стефан Душан“, както и цитираният сръбски текст от епохата, където се казва изрично: ѿгда иматъ вранъ бити (...) всаки кнезь и воивода и воларинъ да приидеть со воискомъ своомъ ка царюу своемуу. „Оризмите“ от ръкопис № 298 са именно специалните писма с разпоредби на владетеля до своите подчинени. Става дума за съвсем конкретни военни нареждания, каквито имат много точни аналогии в Западна Европа от същата епоха.

Имам предвид кралския акт във Франция, наричан *semonce générale des nobles*, чрез който благородните барони са призовавани в армията в името на техния дълг за вярност. През XIV в. въпросният акт измества остарелия *cum servitio debito* (дължима услуга). По време на Стогодишната война с Англия първоначално е използван древният принцип на свикване на войските *arrière-ban*, по силата на който под знамената са събирани всички годни да носят оръжие боеспособни мъже, благородници и простолюдие, между 18 (понякога дори 14) и 60-годишна възраст (Contamine 2004).

В хода на интензивните сражения в Стогодишната война се разбира, че тази практика е неефективна и непопулярна сред хората. Промяната на *arrière-ban* със *semonce générale des nobles* се вижда отлично в „Хроника“ на Жан Фроасар (1337 – 1405), когато описва

акостирането на английския крал Едуард III в пристанището на Кале. Чувайки новината, френският крал Жан II Добрия изпраща „много голямо и специално нареждане в цялото си кралство: всеки рицар и оръженосец, на възраст между 15 и 60 години, да дойде в определен ден, в който трябва да присъства в град Амиен или някъде там, защото той беше готов да тръгне срещу англичаните и да се бие срещу тях“. После кралят призовава със серия писма „всички благородници“, „всякакви хора, които са получили благородство от неговите предшественици“, „бароните и благородниците“ да дойдат „с въоръжението си“. Богатите феодални господари трябвало да бъдат придружени от няколко екипирани бойци (Froissart 1869: 140).

Разгледаните синхронни документи от Западна Европа обясняват в значителна степен и „оризмите“ на Иван Шишман. Точно както френските барони трябвало да се подчинят на *sermonce générale des nobles*, така през 1393 – 1395 г. болярите на българския владетел били задължени да свикат своите „войници“ с тежкото им въоръжение. Между другото Иван Шишман е искал не само да усили защитата на Никопол, но целял да подпомогне стария си съратник, влашкия воевода Мирчо Стари, в решителното му сражение срещу турците. След кървавата битка при Ровине на 17 май 1395 г. султан Баязид I решава да накаже останалия без войска в Никопол български владетел и на 3 юни го екзекутира пред стените на собствения му град (Овчаров 2016: 92 – 94).

Религиозната и светската литература като извор за средновековната аристокрация

Писаните през XIII – XIV в. литературни произведения няма как да не отразяват в някаква степен съвременния живот, независимо дали са с религиозно или със светско

съдържание. Разбира се, първата група има далеч по-схоластичен и догматичен характер, но и тя не е била изолирана от злободневието. Особено във времената, когато в края на XIV в. се е решавал въпросът за независимостта на страната.

Вече се спрях на произведенията на Патриарх Евтимий с неговото специално отношение към воините в многобройните молитви за тяхната победа над агаряните. Негов достоен съратник е книжовникът Ефрем със своя забележителен „Канон молебен за царя“, запазен в ръкопис № 342 от сбирката на Хилендарския манастир, където 36 пъти се пожелава подкрепа за цар Иван Шишман, на неговия син, престолонаследника Александър, и на цялото българско воинство (Матеич 1980: 230 – 238). А в житийните си творби Патриарх Евтимий отбелязва и други свързани с благородническата йерархия термини като „велики и мали властели“, „синклит“ и др.

Така в Житието на св. Параскева (Петка) в Търновския Зографски сборник (№ 172, olim 103 II g.6)⁶ е обрисуван цар Иван Асен II, който излиза от Търновград да посрещне мощите на светицата... *съзъ вьсѣми велмжжы своими... Жизнеописанието на св. Михаил Воин от Потука пък свидетелства, че той бил... славный ввевода, израдный хрбвврникъ, неповѣдимый вржжникъ... Многы же повѣды на бранехъ показа различныхъ, а ради сего и въ ввеводскый възчинень вываеть санъ*⁷.

Тук се показва начинът, по който един воин се издига чрез храброст в сраженията в благороден сан. Бъдещият светец смело се хвърля в ... *брань великж и несътръпимж, събраша вва...* Заставайки начело на римското воинство, той печели победата над „агаряните“. Макар в литературното произведение да

⁶ https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_155

⁷ https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_215

става дума за много по-ранен исторически епизод, несъмнено Патриарх Евтимий е имал предвид своята епоха и жестоката схватка с османците.

Данните от Житието на св. Михаил Воин пряко се свързват с тези от Палаузовия препис в Поменика към Синодика на цар Борил, писан по същото време. Само че там враговете са вече конкретизирани и това са „безбожните турци“. Героите също са реални и назовани поименно личности, като всички са от средите на аристокрацията – „малки и велики боляри... своята кръв проляли за православната вяра християнска“ и „рода на Българското царство“. Това са Семир, Йончо, Добромир, Иваниш, Михаил, Богдан и други, общо 20 на брой. Трябва да се подчертае, че всички тези боляри са дадени без някаква служебна титла. Изключение са воеводата Балдю и протокелийците (протокилийници) Проданко и Приязд, които също „били убити за вярата на своя господин“ (Божилов и др. 2010: 33а, 39б). Това е много важно като се има предвид, че и двете титли са на висши военни в българската армия (Билиарски 1998: 200, 215). Прави впечатление обаче, че и тримата са споменати отделени и доста преди останалите.

Подборът на личностите, на които се обявява вечна памет заради саможертвата в борбата с турците, въобще не е ясен. Не може да не се отбележи обаче, че веднага след воеводата Балдю и протокилийците Проданко и Приязд следват личности с най-висши служебни титли като великия воевода Константин, великия примикюр Цамблак и великия логотет Добромир. Според данните от същия препис те не са загинали в бой с турците, а са се оттеглили в манастир, където са починали (Божилов и др. 2010: 33а, 39б).

Това ще рече, че тримата трябва да бъдат свързани със споменатата по-долу група на 20-те нетитулувани боляри и са били техни командири. Несъмнено тези 23-ма воини

са участвали в битките срещу османците и са положили костите си. При всяко положение текстът на този Поменик е писан след смъртта на Иван Шишман през 1395 г., защото на л. 33б му се обявява „вечна памет“. Но тук искам да обърна внимание на един пасаж, останал извън вниманието на изследователите. Макар на някои места Иван Шишман да е наречен „велик и благоверен цар“, при споменаването на смъртта на воеводата Балдю и протокилийците Приязд и Проданко, той е даден като „господин“, „... оубіени въшж за вѣры г(оспо)д(и)на своего“⁸. А това пряко кореспондира с неговите писма от ръкопис № 298 от Библиотеката на Румънската академия на науките.

Всички тези факти свидетелстват, че разхвърляните на пръв поглед из текста данни имат тясна връзка помежду си. Очевидно в Поменика става дума за последния етап от съпротивата, визиран и в писмата от ръкопис № 298. Очертава се диспозицията „господин“ Иван Шишман – тримата военачалници от великите боляри – двайсетте по-ниски благородници: всички паднали в сраженията. Болярите са загинали за християнската вяра, за Българското царство и за своя господар. Така отлично се виждат васалните взаимовръзки, свързвали йерархично всички тези лица.

Тук е редно да се припомни изказаната преди десетина години хипотеза на А. Калоянов и М. Спасова (Калоянов, Спасова 2011: 300 – 308). Авторите правилно виждат написването на тези части от Поменика след падането на Търновград в 1393 г. Не е издържана обаче тезата, че става дума за част от избити-

⁸ За да приключи със съмненията относно понижаването в периода 1393 – 1395 г. на титлата на Иван Шишман от „цар“ в „господин“ ще припомня, че в Октоиха-параклитик, пазен в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ под № 180 (313), българският престолонаследник Александър е наречен „господинчич/господичич“, вж: Ovcharov 1997. Днес четенето е напълно прието в науката.

те по сведенията на Григорий Цамблак през 1394 г. търновски първенци в църквата „Св. Равноапостоли Петър и Павел“. Текстът в Поменика от Бориловия синодик недвусмислено говори, че споменатите боляри и още много други са паднали в битка, в която са се сражавали срещу турците „мъжествено“ (мъжествено) и храбро. Това няма как да се отнася за изкланите с изненада в тесния храм беззащитни хора.

Преди да премина към същинската светска книжнина, искам да отбележа многобройните приписки, които славословят царете и особено Иван Александър Асен за тяхната меценатска дейност в подпомагането на книжовниците. Известни са различните епитети, измисляни от тях, за да възхваляват този цар. Там той често е назоваван „благороден“, „воиноводец“ и „велик воевода“, което го слага на върха на военната аристократична йерархия. Разбира се, тук трябва да се отчете куртоазността и присъщата на химничните славословия в похвалните слова патетика.

Има обаче един изключително важен пасаж и той е в известната Похвала в послесловието на Софийския псалтир („Песнивец“) от 1337 г., изпълнено от монаха Симон (БАН, сигн. 2, л. 311а – 312б) (Милтенова 2003). По моя преценка в него се чертае социална стратификация на българското общество, която не отстъпва на описанията на византийското общество, направени от патриарх Михаил Авториан, историка Георги Пахимер и в една грамота на император Андроник II Палеолог (Жаворонков 1998: 96 – 97, бел. 27 и 28; Malatras 2023: 124). Книжовникът се обръща към целия български народ: ... Оүзрите н(ы)нѣ мали и велици... патрїарси и с(в)лѣтителіе. мниси же и иноци. сѣдїа и болѣре. и весь причѣтъ ц(ь)рк(о)вны. простыхъ раби и свободи. велмѣже и вѣсе воинство...

Тук се вижда класическата бинарна схема, характерна за византийското мислене. В

началото на XV в. архиепископът на Солун Симеон говори в една своя реч за „свещеници и хора, пастири и стадо, царе и народ, управлявани и управници, богати и бедни, старейшини и млади“. Оттук произлиза едно от най-често срещаните разделения на византийското общество – между богати (*plousios*) и бедни (*penēs* или *ptōchos*). Произходът на това разделение може да бъде проследен назад до късноантичното разделение на *honestiores* (по-високите, почетни класове) и *humiliores* (по-нисшите, по-ниски класове) (Malatras 2023: 119 – 120).

В случая бинарността по-скоро се изразява в социалните различия на отделните прослойки. На първо място е направена опозицията „малки и големи“, която може да се отнася както за болярството, така и за всички останали етажи на обществото. Следват другите бинарни двойки: „патриарси и свещеници“; „монаси и иноци“⁹; „съдии и боляри“; „прости роби и свободни люде“; „велможите и цялото воинство“.

Така, съвсем лаконично, авторът на Похвалата е обрисувал българското общество от XIV в. От една страна е духовенството, а от другата – светските хора. Последните са разделени на три групи. Първата е познатото от запазените царски грамоти разделение на служебна и аристократична йерархия – под „съдии“ очевидно трябва да се имат предвид отбелязаните там „работници на царството“. Втората са „людете“ – отроци, парици и свободни селяни. Най-сетне е разгледана самата аристокрация, състояща се от високопоставените боляри (велможите) и по-нискостоящите „войници“.

За да съм напълно коректен, трябва да посоча още една бинарна социална стратификация в българско произведение от XIV в. Когато се описва съставът на събора срещу ере-

⁹ По-надолу те са обобщени с формулата весь причѣтъ ц(ь)рк(о)вны – целият църковен клир.

тиците, свикан от цар Борил, се споменават: ... ВЪСЪМЪ АРХІЕРЕМЪ. и епископимъ и с(ва) ценникимъ, инчикимъ и възсѣмъ болгаримъ възгарскимъ съшедшимъ сѧ съ ц(а)ремъ... (Божилов и др. 2010: 29а). Тук обаче виждаме подробно изброяване само на духовенството, докато аристокрацията е дадена като едно цяло – българството.

Още по-големи възможности за реконструкция на живота отпреди седем века дава малкото запазена, но затова пък изключително интересна светска литература. Ще започна не откъде да е, а от книгите от личната дворцова библиотека на цар Иван Александър Асен (1331 – 1371). По-специално става дума за двата известни преписа на хрониката на византийския автор Константин Манасий, направени през първите петнайсетина години от неговото дълго управление (Джурова и др. 1985: 49; Велинова 2013а).

В началото на този преглед ще припомня мнението на историка Пламен Павлов. Разглеждайки въпросните творби, той заключава, че тези книги са били „своеобразен „учебник“ за царските деца, откъдето бъдещият цар Иван Шишман, брат му Иван Асен¹⁰ и техните сестри получават първи уроци по история, но и по родолюбие...“¹¹. Ще добавя и факта, че те са написани на много по-разбираем език от този на съчиненията с религиозен характер. При все това, както отбелязва последният изследовател на Манасиевата хроника, Вася Велинова, става дума за високо художествена и поетична по дух прозаична версия на оригинала, в която ритъмът на текста е изграден на базата на най-добрите образци на ораторската проза, които търновските писатели познавали (Велинова 2013б: 25).

Самият избор на оригинала насочва към интересни наблюдения. Византийски-

¹⁰ Става дума за родния брат на Иван Шишман, който по номерацията на Асеновци е Иван Асен V.

¹¹ В. Труд, 19 март 2022 г.

ят писател Константин Манасий е автор на Световна хроника, създадена преди 1153 г. по поръчка на севастократорица Ирина, съпруга на Андроник Комнин, брат на император Мануил I Комнин (1143 – 1180). Книгата е замислена като дворцово четиво, предназначено за възпитание на престолонаследника – сина на Ирина и Андроник. Тя не губи актуалност и в следващите векове, като са запазени 147 превода на гръцки език (Велинова 2013б: 2 – 3).

За нас обаче е най-важно, че „царската“ книга е преведена на български език още през 30-те години на XIV в. и именно в началото на царуването на Иван Александър Асен. Точно датиран е само преписът на поп Филип от 1344 – 1345 г., който се съхранява в сбирката на Държавния исторически музей в Москва (ГИМ, Син. 38). Почти едновременно с него е изработен прочутият украсен с 69 прекрасни миниатюри, препис върху пергамент, пазен във Ватиканската Апостолическа библиотека със сигнатура Cod. Vat. Slav. 2. Известни са и три пълни преписа на Манасиевата хроника от XV – XVI в. (български, сръбски и руски), както и няколко фрагмента от по-късно време.

Точно първите два споменати преписа със сигурност са били изработени по поръчка на цар Иван Александър и са красели библиотеката му в двореца в Търновград. Но ако в този на поп Филип виждаме само среднобългарския превод на хрониста Манасий, то във Ватиканския препис, в частта за най-прочутата война в човешката история, е поместен много любопитният средновековен роман, известен като Троянска притча. Дойде времето да се спра подробно на този много важен литературен паметник.

Това произведение е публикувано още през XIX в. от Франц Миклошич, а в българската научна книжнина е въведено от Беньо Цонев през 1892 г. (Цонев 1892: 224 – 244). Още тогава става ясно, че по произход Троянската притча е побългарен превод от средно-

вековен хърватски оригинал, който пък е превод на западноевропейски рицарски роман. Особено ценни са изследванията на Радмила Маринкович от втората половина на ХХ в. Тя доказва и подчерта огромното значение на среднобългарската редакция във Ватиканския препис на Манасиевата хроника, която пази най-много черти на първообраза, направен някъде по Далматинското крайбрежие (Маринковић 1961 – 1962: 9 – 66; Маринковић 1986а: 17 – 38; Маринковић 1986б: 195 – 260).

Когато публикува Троянската притча, радостта на големия литературен историк Б. Цонев е непокрити: „Докато на Запад, покрай черковната стихотворна литература, цъфти и вирее тук рицарска епика, там – провансалска лирика, там пък минезенгерство, то на Балканския полуостров, или по-добре – в България, ни дирят от сичко туй: ровиш, ровиш из мазните пергаменти и се светии, се Исус-Ристос и Богородица, се молби и славословия към тях – ето на, туй е то по-старата ни литература...“. „Ето защо не малко радост ни обзема, когато между пълните с богобоязън черковни книги ни блеснат няколко реда светска проза“ (Цонев 1892: 225).

Троянската притча позволява да се види автентичното звучене на българския език в средата на XIV в., както и редица термини и понятия, които не са запазени другаде. Много от тях са навлезли през този период от Западна Европа и са свързани именно със засилената феодализация. Р. Маринкович отбелязва, че централни в романа не са „любовни истории и авантюристични подвизи на придворни феодални, а героични песни за подвизи, един вид епос“. Разказът бил предназначен за висшите благородници (най-вече за царското семейство) и е „напълно възможно те да са виждали своите модели за подражание в героите от романа“ (Маринковић 1986б: 251).

По тази причина е много интересно да се направи сравнение между лексиката на

Манасиевата хроника в Син. 38 от ГИМ – Москва и тази в Троянската притча в Cod. Vat. Slav. 2. В тях нееднократно се говори за социалната позиция на персонажите, за армията и въоръжението, а също – за фортификацията и градоустройството.

Така в поместеното в ГИМ, Син. 38 „Събрание премъдраго летописца Манасия“ често става дума за социалното деление, но описаното общество не е античното, а средновековното. Висшите аристократи са наричани „боляри“ и „велики боляри“, които често са „от синклита“. Те са ... ѿ бл(а)городныхъ крѣвѣи, мѣжолѣпни, добродни, хрѣбри, добли, добри и ѿрольвни, мѣжѣ крѣвѣи въси... и са обградени със своите въоръжени оръжжюносци. Болярите се открояват сред „простите хора“, както благородниците в „царския двор“ от „обикновения народ“: ... болѣры и простыми, и народомъ сѣщѣимъ по селѣхъ и въ ц(а)рскомъ дворѣ.

По-горе се видят йерархичното степенуване на аристокрацията във Византия, Сърбия и България, доколкото то може да се възстанови от запазените документи. За нас е важно заключението, че наред с „великите“ и „малки“ боляри през XIII – XIV в. е съществувала широка прослойка от по-ниски благородници, наричани „войници“ и подчинени васално на болярите. Сравненията с феодалната система в Западна Европа и данните от правни документи показват, че те били призовавани от своите преки сюзерени и трябвало да се явят в армията под заплаха от смъртно наказание и отнемане на имота.

В Син. 38 от ГИМ – Москва високите аристократи (болярите) са ясно отделени от по-ниско поставените благородници, съставляващи *воа* – „войнството“. Те са отбелязани като *копѣносца* и *мечники*, *стрѣлца*, и *щитники*, и *ворца*, *мѣжж хрѣбры*... Тези воители пък се открояват над обикновените бойци (*ратници*), представени най-вече от пехота (*пѣшцы*).

Но нещата стават особено интересни, когато достигаме до Троянската притча в Cod. Vat. Slav. 2. Както се каза нееднократно, тя е превод от незапазен препис на хърватски език на западноевропейски оригинал. Според съществуващите днес познания, най-ранното южнославянско ръкописно наследство на т.нар. Роман за Троя¹² включва именно среднобългарския препис от 40-те години на XIV в., три хърватски варианта от първата половина на XV в., както и един препис на сръбски език също от XV в. Повечето изследователи са на мнение, че езикът на неопцелия оригинал е бил латински или друг романски език (Цолић 2021: 7 – 13).

Изпълнявайки преписа в Търновград, незнайният книжовник е трябвало да търси подходящи думи за българската версия. Още в първите страници се вижда представяне на социална диференциация, с нищо неотличаваща се от съвременните примери. „Приам крал...¹³ призова болярите си, мали и велики, и по-долните хора...“ Терминът „боляри“ се използва още няколко пъти наред с другите две понятия за аристократите от българските средновековни ръкописи – „велможи“ и „властели“.

Забележително е неколкотократно споменаване на думата *оуръ*, *оурове* за означаване на високопоставените предводители на воинските отряди. Етимологическият анализ насочва към староунгарската дума **uru* („господар“, „сюзерен“). Чрез добавянето на *-t* постпозитивното притежателно местоимение „мой“ добива формата **urum*, която се превръща в титла на престолонаследници и воеводи (херцози) в средновековното Ун-

гарско кралство. В Троянска притча славянската дума „воевода“ се употребява често и очевидно означава същото. Но е интересно, че посредством този роман формата *оуръ* е навлязла от хърватска среда в българския език (Вельковић 2008: 63 – 64).

Рицарският роман в Cod. Vat. Slav. 2 обаче е най-важен с няколко понятия, които буквално променят представата ни за навлизането на феодални отношения в България. Преди всичко става дума за термина „витези“ (ед.ч. витегъ, витезъ, витезь)¹⁴, появяващ се много често в Троянската притча. Във всички случаи това са благородници, изпълняващи военна служба към сюзерена (двореж слоужити), като „дворба“ идва от дворъ, „владетелски двор“ – дворъ Менелаоушевъ, дворъ Агамена ц(а)ръ („Менелаевия двор“, „двора на Агамемнона царя“). Ето защо те са определяни като „най-храбри“ и „добри мъже“. Че са по-ниски в йерархията от най-високопоставените аристократи се вижда ясно от един пасаж, когато Парис се обръща към Елена: ... егы би видѣла троискыа витезы, не би рекла витези сътъ, нъ г(оспо)д(и)ни и властеле... Разликата се подчертава и на друго място: „... витези и воеводи“.

От Макс Фасмер насам учените са единодушни, че съществуващата във всички славянски езици дума „витег, витез, витези“ идва от древногерманското **viking-* и скандинавското *vikingr* (Фасмер 1986: 322 – 323). В авторитетния „Български етимологичен речник“ се отбелязва появата ѝ в Манасиевата хроника през XIV в. и се дава първоначалното значение за член на владетелската дружина у славяните и по-късното – за дребен феодал¹⁵. В много славянски езици така се обозначават средновековните рицари, но е уникална толкова ранната поява на термина в Троянската

¹² Това е названието на рицарския роман, докато Троянска притча е име, прието за българския вариант.

¹³ От хърватския прототип идват по-особените имена на героите от Троянската война, звучащи като Прѣмоушь (Приам), Менелаоушь (Менелай), Ацилешъ (Ахил) и др. В изложението давам тези наименования в нормализиран вид.

¹⁴ За да бъде прецизен в изследването, консултирах термините с изтъкнатия познавач на старобългарския език проф. Ана Кочева.

¹⁵ <https://ibl.bas.bg/lib/ber/#page/248/mode/1up>

притча в Cod. Vat. Slav. 2. Очевидно още преди средата на XIV в. той вече имал място в българския език заедно с производното понятие витежство (рицарство).

Прави впечатление, че думата „вitezи“ в Троянската притча често се появява заедно с други термини, показващи феодална зависимост. Преди всичко това са понятията за отношения на васал със сюзерен. Вече споменах думата „дворба“, визираща военна служба в полза на господаря – гърците отиват „да служат дворба за цар Менелай“. Витезите формират отряда на вожда, а тяхното подчинение е определено по закон. Така Менелай говори на Агамемнон: ... моа дружина мнѣ служити!

„Добрите вitezи“ си имат свои „отроци“. Думата *отрокъ* се споменава във Виргинската грамота на цар Константин Тих Асен и Мрачката грамота на цар Иван Александър Асен, където става дума за: „парици и отроци, или технитари, или каквито и да било люде“. Смята се, че тези отроци са селяни, които не притежавали земя и често работели като слуги и ратаи на преките си господари.

Очевидно в Троянската притча в Cod. Vat. Slav. 2 става дума за съвсем различни отношения. Отроците там са подчинени и близки на високите аристократи. Такъв е например интимният приятел (включително в сексуален смисъл) на най-големия гръцки герой Ахил – Патрокъл: ... *отрок* Ацилешевъ, именемъ Потриколоушь. Парис се качва на кораба си „... със своите отроци“ и им издава заповеди, като на йерархично подчинени военни. Няма съмнение, че в случая по-скоро се има предвид значението на думата, засвидетелствано в руските документи от XIII – XV в. В тях отроците съставляват „младшата“ дружина от роднини на князете и великите боляри. Те служат в княжеския двор, а после влизат в редовете на старшите дружинници, представляващи по-високата аристокрация (Мининкова 2004: 46 – 51).

Отлична аналогия на „отроците“ в Троянската притча от Cod. Vat. Slav. 2 са „господарските слуги“ във влашките и молдовските грамоти от XIV – XVII в.¹⁶ Добре е известно, че тези документи показват естественото развитие на среднобългарския език. От многото примери ще подбера писмото на сина на влашкия воевода Мирчо Стари, Михаил, от 22 юни 1418 г., където са градиращи благородническите степени: ... *слуга* господства ми, или *волѣрин*, или *кнас* (Documenta 1966: 86 – 87). А в своята обширна кореспонденция бащата на прочутия Влад III Цепеш, Влад II, когото също наричали Дракула (1431 – 1446), непрекъснато пише писма до „слугите на господството“, които всъщност са негови боляри (Bogdan 1905: 54 – 56).

Много е характерен примерът със ... *слуга* господства ми *Ивнѣш Влах*. В друго писмо става ясно, че Влад II Дракула му дава правото да спира преминаващите през планинските проходи в Карпатите между Влашко и Източна Трансилвания. Там пък *Йонѣш* е наречен с прякора *Витеса* (Bogdan 1905: 59 – 62). Така за пръв, но далеч не за последен път, във влахо-молдовските грамоти се появява интересният термин „вitezи“ и то не в художествена литература, а в официален документ.

Именно богатото документално наследство на Влашкото и Молдовското княжество се оказва разковничето на примерите от Троянската притча от Cod. Vat. Slav. 2. Преди всичко ще посоча изследването на класика на румънската медиевистика Николае Йорга върху армиите на двете средновековни държави. Той цитира т.нар. *Psaltirea Scheiană*, който се смята за първия ръкопис, изпълнен с кирилица на влашки език¹⁷. Според него по

¹⁶ Ще припомним и „благородните слуги“ на Иван Асен II в „Житието на св. Сава“ от Теодосий Хилендарец.

¹⁷ Дълго време румънските учени определяха този ръкопис дори в края на XV в., амаловажавайки така използвания в канцелариите на воеводите български

призива на князете на война първо са призовавани дребните благородници – „войници“, разделяни на корпуси от конници и стрелци (Iorga 1970: 28 – 29). Макар написан на влашки, ръкописът дава думата „войник“ в българската форма, а не *ostean* или *soldat*, както звучи в съвременния румънски език.

Йорга правилно се обръща към грамотите на сръбските крале Милутин и Стефан Душан, където терминът „войници“ се използва за обозначаване на дребните феодални. Очевидно към същата група благородници следва да се отнесат и споменатите в писмата на Иван Шишман от ръкопис № 298 на Румънската академия на науките. Понятието „воини“, „войници“ се среща и в Троянската притча от Cod. Vat. Slav. 2. Но влахо-молдовските документи дават много нова информация за тази прослойка. Според Кантакузиновата летопис от XVII в. княз Матей I Басараб (1632 – 1654) свиквал на бой „своите боляри и войници“ (Istoria Țării Românești 1960: 46, 111 – 112).

Н. Йорга, а по-късно Е. Стънеску (Stanescu 1971: 585 – 595) и В. Джорджеску (Georgescu 1981: 58 – 60), стигат до извода, който формулирах и аз, че „войниците“ са всъщност по-ниската част от корпуса на придворните и „господарските слуги“. Те в голяма степен отговарят на византийските военни прониари от XIV в. – стратиотите. А статута им се изяснява от една друга хроника – „Летописа на Молдова“ на Григор Урече, обхващащ периода от 1359 до 1594 г. В нея хронистът, пишейки за Юрг Кориатович, предполагаем потомък на молдовския воевода от XIV в. Йоан Богдан, отбелязва, че той „започнал да дава „очини“¹⁸ в държавата си на

език. Наскоро въз основа на изследването на водните знаци по хартията, *Psaltirea Scheiană* бе датиран прецизно в периода 1573 – 1578 г.

¹⁸ Отчина, бащина – наследствени феодални имоти.

„войниците“, което ги правело „вitezи“ във войската“ (Iorga 1970: 36) .

Вече е доказано, че в началото на съществуването на отвъддунавските княжества терминът „вitez“ означава благородния воин, рицар, който притежавал земя и изпълнявал, особено в Молдова, важни военни и политически задачи. В края на XIV и началото на следващия век някои от вitezите там са били и членове на княжеския съвет и заседавали заедно с великите боляри на страната. Все пак трябва да се отбележи, че макар да се появяват с големите благородници, те от самото начало са по-различна категория от притежателите на най-едрият владения. С течение на времето политическото значение на вitezите намалява, а след Александър Добрия (1400 – 1432) престават да са членове на съвета (Constantinescu 1942).

За да основе Молдова, пише Н. Йорга, същият Йоан Богдан дошъл от своята област Марамуреш, заобиколен от „войници“ и по-малък брой конници-рицари, които наричали „вitezи“. Тези молдовски рицари или вitezи имали социално положение като на някои *equites aulae* или *milites curiae* и през XVI в. наброявали около 3000 души. Особено важни са те в битките на воеводата Стефан Велики, където съставлявали „брилянтната болярска конница“. Тя обаче е унищожена през 1476 г. в битката при Валея Алба, където, според хрониките, „загинали много от великите боляри и добрите вitezи“. Вitezите в Молдова се проявявали като истински „почитатели“ на франкската мода, а решенията си господарят вземал с тяхно съгласие, което е изрично указано. Тези свои другари той уважавал много и се отнасял към тях любезно. Владетелят им дарявал завоюваните от армията територии и по негова милост – конфискувани и „пустеещи“ земи. В запазени писмени актове се казва, че дарението се извършвало за добра служба на съответното лице. Така

витезите принадлежали на княжеския двор, където в мирно време изпълнявали административни задачи, а при война се сбирали под командването на владетеля (Iorga 1970: 36 – 37).

Във влашките документи витезите се появяват по-рядко, отколкото в молдовските. Несъмнено обаче те вече са съществували при управлението на племенника на Мирчо Стари, Дан II, заемал влашкия престол с прекъсвания между 1420 и 1431 г. Тогава той моли своите съюзници, унгарците, които били по-силни и по-богати от него, да платят на отряд от 600 влашки конници и пешаци. Към молбата си добавя: „влашкият конник струва една перпера на ден като водещ, а трима влашки пешаци се задоволяват да получат общо една перпера“. А точно при наследилia го Влад II Дракула се подвизавал Витез Йонъш, охранявал проходите през Карпатите.

Броят на витезите във Влахия се увеличава забележимо към втората половина на XV в. Тогава в редиците им се вливат селяни, отличили се в битки с турците. В „Повест за воеводата Дракула“ се казва, че Влад III Цепеш, подобно на Стефан Велики, издигал в ранг на „витези“ онези, които се проявявали в сраженията. Витезите на Влад са отбелязани и в хрониката на сръбския еничар Константин от Островица под общото име „придворни“ („куртени“), но се появяват и във вътрешните документи след управлението на Дракула. Откроилите се във войните витези дължали славата си на своята храброст и в мирно време ставали придворни, изравнявайки се по ранг с предишните дворяни (Stoicescu 1968: 21 – 23).

Наред с домашните извори, много важни сведения за военната организация в Молдова през XV в. са оставили двама чужди хронисти – полякът Ян Длугош и италианецът Антонио Бонфиний. Те пишат, че Стефан Велики заповядал всеки „войник“ да се

яви в пълна бойна готовност под заплаха от смъртно наказание. Става дума за „войниците“, издигнати във „витези“ за добра военна „служба“. Ето описанието на Длугош на молдовската армия от 1465 г. (Iorga 1970: 110):

„Султанът заповяда да се подготви армия срещу Молдова, а Стефан [Велики], като събра под знамената всички, както воители, така и селяни, така че само жените и децата да останат у дома, тръгна пред тях, готов да умре с всичките си или да победи. Не само воините – „витези“, „войници“ и „юнаци“ – благородниците-боляри, но и всичките селяни той беше призовал на бой, като ги учеше, че всеки от тях е длъжен да защитава страната си. Ако хванеше някой селянин без стрели, лък и меч, или ако не дойде във войската с шпори¹⁹, той безмилостно го осъждаше да бъде обезглавен.“

Очевидно под „юнаци“ тук не се разбират никакви приказни храбреци, а съвсем конкретна група воители. Това се вижда и при описанието на битката на Стефан Велики срещу унгарския крал Матияш Корвин през 1467 г. Тогава до него се нареждат слезлите от конете боляри – „витези“, „войници“ и „юнаци“, които със селска хитрост атакуват врага, презирайки блестящите конни битки в откритото поле. През този период е могло лесно да се издигнеш в йерархията чрез храброст. Голямата победа над турците при Васлуй през 1476 г. отново е пеша битка и сред „40 000 от мъжете на Стефан повечето бяха селяни“. Длугош завършва: „... [След победата] много селяни бяха издигнати от групата на пешите воители в групата на конниците и благородниците“.

Така се срещаме с още едно понятие, използвано в Троянската притча от Cod. Vat. Slav. 2. На няколко места там става дума за ...

¹⁹ Т.е. на кон, конник.

красниж юнакы²⁰ и те определено не са юнаците от народните приказки. Това се вижда ясно от пасажа, където се говори за Фелеш (Пелей) крал и неговите ... добрыж витезы и юнакы. „Юнаците“ пред Троя се сражават заедно с „витезите“ и са част от благородниците във войските.

Близостта на Троянската притча с разговорния език на влахо-молдовските грамоти е констатирана напоследък от Иван Г. Илиев в доклада му на XII-я симпозиум „Търновска книжовна школа“ (Илиев 2021). Той смята също, че този рицарски роман ляга в основата на южнославянския епос, като прави аналогия с песни за Крали Марко и Момчил и споменаваните там „витези“ и „юнаци“. Такъв извод несъмнено е правилен, но не решава въпроса за това, откъде се появяват въпросните термини.

Още Н. Йорга обръща внимание на този термин. Няколко примера от влашките грамоти от XV в. помагат да се види какво е било неговото съдържание в тази епоха. Най-рано срещаме понятието юнаци в кореспонденцията на воеводата Йоан Александър Алде (1431 – 1433). В краткото си управление той бил изправен пред ситуация, много подобна на тази, в която се е намирал Иван Шишман четири десетилетия по-рано. През 1432 г. турците предприемат масирано нападение на север от Дунав, като султан Мурад II изпраща най-добрите си военачалници Фируз бей, Балабан бей и Карач бей. Влашкият господар отчаяно се опитва да събере войски и праща регулярни писма, започващи със стандартното: Пишет господство ми ... Посланията са главно към болярите в Брашов – един проспериращ тогава град, контролиращ цяла Източна Трансилвания. Той ги умолява да помогнат: ... без вас не мож станжти прѣд ними, нѣ се съберете и стоите

²⁰ В среднобългарския смисъл на „красиви“, „мъжествени“.

готови. И още: ... колко можете спѣшѣте, колко войскж можете подвдигнѣт на скорѣ да доидѣт.

Йоан Александър обаче е изоставен от съюзниците си и от унгарския крал Сигизмунд и търси мир с турците, като отива лично при султана. Затова е обвинен в предателство, но се оправдава, че прави това, за да спаси земята си, ... колко ест встанжла. Воеводата обещава да служи на краля и на християнството с цената на живота си, а после обяснява причината за загубата на войната. Макар да се е събрала голяма войска, в нея няма добри бойци. Армията е от ... не соу справни и добри юнаци. Все соу млади момѣци ... не ни половица добрѣхѣ юнакѣ²¹ (Bogdan 1905: 40 – 49).

През същото столетие за „юнаци“ пишат и други воеводи. От тези писма става още по-ясно, че става дума за по-нискостоящи благородници, които оформят основната част на армията. Те трябва да се явят на военна служба по призива на господаря. Така Влад III Цепеш Дракула (1448 – 1476 с прекъсвания) заповядва преди голямата война с турците: ... юнаци да доидѣт кѣ господство ми да ми слоужит... господство ми. А че те са част от аристокрацията ясно се разбира от следващия пасаж в писмото: А господство ми га цѣм миловат и хранит, ѣко и слоугѣ господства ми (Bogdan 1905: 99). Дракула дава гаранция на „юнаците“, че на тях ще се гледа като на „господарски слуги“, а по-горе стана ясно какво означава това.

„Юнаци“ се споменават и в още няколко писма от втората половина на XV в. През 1474 г. воеводата Басараб III Стари тръгва да се бие с турците и пише окръжно: ... послите юнаци оу помощ и дайте им вѣружие. През 1478 – 1479 г. неговият приемник Басараб IV Млади

²¹ „... Не са оправни, силни и добри юнаци. Все са млади момци... не са и на половина добри юнаци.“

пък нарежда: ... юнаци да слоужет господину ни кралю²² (Bogdan 1905: 113, 132 – 133).

Н. Йорга не пропуска да разгледа въпроса за тези военни прослойки във Влахия и Молдова. Той заключава, че в йерархията на армиите на откъддунавските княжества непосредствено под витезите са „войниците“ и „юнаците“. Видният румънски учен вижда директно българско влияние при формирането на тези понятия. Сравнява молдовските „войници“ с османските акънджии, които не са получавали заплата и били т.нар. „армия на интереса“, за която говорят по-късни източници (Iorga 1970: 36 – 37). Забележително е, че тези формирования се запазват до XVI и дори до XVII в. За „войници“ и витези става дума при Михаил Храбри (1593 – 1600), а Матей Басараб (1632 – 1654) водел армия от боляри и „войници“, както съобщава Кантакузиновата летопис (Istoria Țării Românești 1960: 64, 111 – 112). Няма съмнение, че тяхното съществуване е свързано с феодалната собственост, на която ще се спра в друго мое изследване.

Изследователите на Влашкото и Молдовското княжества често подчертават пряката връзка на тези аристократи със служенето на господаря. Затова те се определят и като дворани или коуртани (коуртѣи)²³. С. Стойческу е категоричен, че тези понятия идват от дворъ – административен и военен център на държавата, където се събирали придворните (Stoicescu 1968: p. 15). Ще припомним казаното по-горе относно същите термини в Троян-

ската притча от Cod. Vat. Slav. 2 и службата, която изпълнявали там болярите и витезите (дворѣж слоужити), Такава васална служба носят и „отроците“ на едрите благородници, еквивалентни на господарските слуги във Влахия и Молдова.

Трябва да се констатира и една сериозна разлика между двете откъддунавски княжества. Н. Йорга отбелязва, че във влашката армия има по-малко селяни, отколкото в молдовската²⁴. Подредането на войската се извършва, като се имат предвид най-вече конниците. Освен болярите и придворните витези, има известен брой пеши „войници“ и „юнаци“. Ето защо в „Поченията“ на воеводата Нягое I Басараб (1512 – 1521) се препоръчва разделянето на болярите и господарските слуги, притежаващи „очини“, на три групи: „витези“, „войници“ и „юнаци“, повечето от които са пеши воители.

Такава организация е характерна за средновековната епоха, когато влашките и молдовските господари разчитали най-вече на конните боляри и пешите придворни благородници. В този период те напълно се покривали с придворните, т.нар. „господарски слуги“. След 20-те години на XVI в. в документите все по-рядко се говори за „витези“, „войници“ и „юнаци“ и постоянната армия от предишните векове остава в миналото (Iorga 1970: 107 – 108, 119).

Тук трябва непременно да се отбележи, че в духа на пресъздадената рицарска атмосфера, в Троянската притча от Cod. Vat. Slav. 2 се появяват доста термини, свързани със

²² Става дума за унгарския крал Матиаш Корвин, син на Ян Хуняди.

²³ От френското *la cour* (двор) – възприет в цяла Европа термин, с който се определя кралското обкръжение от благородници. Думата е засвидетелствана от X в. в смисъл на „открито пространство, заобиколено от стени“, но също и като *curt* – „резиденция на суверен и неговия антураж“. Смисъл за кралски двор добива след 1130 г., когато вече означава „събрание на васалите под егидата на суверена“.

²⁴ Йорга дава интересен пример със сблъсъка между власи и молдовци на 7 март 1471 г. Тогава за първи път армията от „придворни“ и боляри на влашкия воевода Радо III Красивия се среща с войската от „витези“, „войници“ и огромни селски тълпи на Стефан Велики. Власите са буквално смазани, а болярите им са заловени и посечени с изключение на двама. Точно тези селяни Стефан издига след битките за „витези“ и „придворни“, образувайки така нова категория царедворци (Iorga 1970: 71).

западноевропейско влияние. Вече разгледах случая с глагола *арматосати* и производните съществителни *арматосъ*, *аръматосиа*. Макар да ползват тези чуждици, преписвачите в Търновград от средата на XIV в. много добре са познавали старите понятия „броня“ и „доспехи“. В Попфилиповия вариант на Манасиевата хроника от ГИМ – Москва са отбелязани конни *оръжжносца* и *брънники*. Тук е използвана старославянската дума *брънѣ*, свързана с понятията в други европейски езици като староангл. *byrne* и старонем. *Brünne*. Освен това в този пасаж отлично се долавя разликата между бронираните конници (рицарите) и техните оръженосци.

Западни влияния се усещат и в други елементи от въоръжението. Думите „копие“ и „копионосци“ се срещат и в двете книги от библиотеката на цар Иван Александър Асен. Заедно с тях в Троянската притча от Cod. Vat. Slav. 2 се появява терминът „сулица“ – *соулицникъ Фелеспонъ*. По Фасмер и Дал „сулица“ е метателно копие и това наименование се забелязва в славянски ръкописи още през XI – XII в. (Фасмер 1986: 801). Г. Шкриванич посочва думата „суличник“ в сръбската версия на Троянската притча от XV в. и я превежда като „копиеносец“ (Шкриванић 1955).

На друго място в Троянската притча от Манасиевата хроника обаче Хектор напада ахейците със *стрѣлоѣ габилотоѣ* и този термин определено буди интерес. Той идва от старофр. *javeline*²⁵, преминало в средновековния немски като *gabilot*. Дълго време се смяташе, че в българския вариант става дума за „гръцки огън“. В последно време бе открит точен паралел и то в рицарски роман от същото време. Става дума за прочутата поема в 28 840 стиха „Парсифал“ на Волфрам фон Ешенбах, написана в периода 1200 – 1210 г. Там *gabilôt*

е именно със значение на късо метателно копие (Pz 183, 16 – 17) и се смята, че е от вида на т.нар. „нерицарско“ въоръжение (Фомичева 2018: 146 – 152; Фомичева 2022: 122).

И в двете произведения се срещат военни понятия като *копионосцы*, *мечники*, *стрѣлцы*, *щитники*, *оръжники*, *оръжіе*, *мечъ*, *щитъ*, *стрѣла*. Много интересна е обаче появата в Троянската притча от Cod. Vat. Slav. 2 на термина *хилемъ* (шлем). Това е друго западно влияние, обяснено от Ф. Миклошич конкретно за този роман с трансформацията на думата от старориско-средновековния немски: *hēlm* > *helm* > *хлѣмъ* > *шлѣмъ* (Miklosich 1866: 1090).

Морската терминология е представена с думите *корабъ* и *катръга*²⁶. По-интересни са фортификационните понятия, използвани в Троянската притча. Наред с общия термин *градъ*, там се срещат всички варианти за „замък“, използвани в българския език през XIII – XIV в.²⁷ Става дума за заетата от Византия дума *пиргосъ* (гр. *πύργος*), турско-арабското *коула* и западното *кастелъ* (лат. *castellum*). Ще припомня, че именно през XIV в. у нас започват да се строят истински феодални замъци.

Какво може да се извлече от тези данни за българската действителност от XIV в., показана по оригинален начин в преписите на Манасиевата хроника от библиотеката на цар Иван Александър Асен? От тях научаваме редица нови понятия за определяне на българските аристократи, използвани у нас наред с известните термини – „велики“ и „мали“ боляри. Още в Попфилиповия вариант (ГИМ, Син. 38) се прави разрез на обществото. Начело е тънката върхушка на болярите от синклита, които са висшите аристократи – „мъже на кръвта“ и от „благородна кръв“. Надолу са „оръженосците“ и другите благородници от

²⁵ Късо метателно копие. Днес с това наименование е наречена системата преносими противотанкови ракети, използвани във войната в Украйна.

²⁶ Гребен кораб, галера.

²⁷ Самата дума „замък“ не съществува в езика по това време.

войнството, а на дъното – „простите хора“. Изброяването на отделните родове войска не оставя съмнение за военния характер на аристокрацията.

Картината от Син. 38 в ГИМ – Москва обаче не може да се сравнява с панорамата в Троянската притча във Ватиканския препис. Аристокрацията („властели“, „боляри“) е ясно отделена от простолюдието („долните хора“). Напълно се потвърждават и направените наблюдения за термина „войници“ като най-ниската, но най-голяма група благородници в България през XIV в. Очевидно у нас е използвано понятието „вitezи“, определящо цялата прослойка от благородни конни воители, близка по характер до западното рицарство. Много интересни са незабелязаните преди в историографията „юнаци“, за които е доказано, че във Влахия и Молдова се появяват под българско влияние. На базата на същите влахо-молдовски паралели трябва да се предполага, че това е междинен слой между аристокрацията и селячеството, преди всичко пешни воители, които при проява на храброст и лоялност към господаря могат да станат благородници.

Троянската притча дава забележителна информация за отношенията в средите на аристокрацията. „Отроците“ в нея са васално зависимите от сюзерена по-дребни благородници, отговарящи на влахо-молдовските „господарски слуги“. Те са част от „двора“ на високопоставените аристократи („боляри“, „велможи, „властели“, „урове“, „господини“, „воеводи“). Там те изпълняват главно военна служба, наречена „дворба“. От нея идва засвидетелстваната в отвъддунавските княжества позиция „дворанин“, която не е отразена в книгите от царската библиотека, но трябва да се подразбира.

В Троянската притча от Cod. Vat. Slav. 2 са упоменати някои типични феодални и рицарски обичаи. Например там е описан ри-

царски двубой, в който накрая един витез пробожда друг зад щита му. Има и турнирно надбягване, където... добри витези играах на фарижохъ („добрите витези се състезаваха с конете си“).²⁸ Особено интересни обаче са призивите за свикване от суверена на подвластните му хора с цел война или някакви други дейности.

Така, когато трябва да се изгражда крепостта на Троя, Приам свиква целия народ – жреци, гадатели, аристократи и обикновени хора (... призва же вса прор(о)ксы, и врачевы, и властела, и нижнаа люди троискыѣ). Най-важни са призивите, с които господарите събират армията за война. Обидени от Парис, гръцките вождове започват да свикват отрядите си: ... реч(е) Менелае ц(а)р[ъ] по гръцѣх силнѣ воискѣ събрати. За него призоваването на армията е даденост, която не следва да се обсъжда: моа дружина мнѣ слоужити. Най-сетне главнокомандващият Агамемнон... събравша силнѣ воискѣ поити подъ Троѣ, и приде напръдъ.

По пътя към Авлида на брега на протока, разделящ континентална Гърция от остров Евбея, към войската се присъединяват с отрядите си главните герои – Ахил, Аякс Теламонид, Паламед и др. В Троянската притча няколко пъти изрично е указано, че те идват с корабите си... на помощ Мен[ла]оушоу ц(а)рю безъ заповѣди. Този пасаж е изключително важен, защото показва, че по-нископоставените благородници се присъединяват към суверена не със заповед, а по васално задължение.

Тук трябва да се припомни споменатата система *ban/arrière-ban* в Западна Европа през XII – XIV в. Както се каза, при пълния *arrière-ban* се събират всички – благородници и хора от народа. После идва по-ефективното правило *semonce générale des nobles*, при

²⁸ В този препис на Троянската притча конете са наричани фарижи, което също е западна заемка. Фасмер сочи, че това е понятие за породист кон, кон-бегач, привеждайки пример с полското *farys*, заето от средновисоконемското *vârîs*.

което се свикват само преките васали на краля (херцози и графове), длъжници му подчинение според клетвата („омаж“). Това е същинският „бан“ в най-старото му значение на „прокламация“, при който не става дума за заповед, а за призив за изпълнение на васалните задължения. Чрез нея на благородните барони елегантно се напомня за военните им obligations в името на дълга за вярност. Вече отбелязах, че през XIV в. този акт измества остарелия феодален *cum servitio debito* (дължима услуга).

Именно в този смисъл трябва да се разглеждат и писмата на Иван Шишман до неговите военачалници в ръкопис № 298 от Библиотеката на Румънската академия на науките. Те не са класически заповеди, а изпълнени с уважение призови до болярите за изпълнение на техните задължения. Троянската притча от средата на XIV в. напълно потвърждава съществуването на такива взаимоотношения в Българското царство.

В тази насока отново се откриват преки аналогии във влахо-молдовските документи. Доказано е, че през XIV – XVI в. войните на север от Дунав се водят най-вече от „малката армия“, съставена от болярите, господарските слуги и придворните. Т.нар. „голяма армия“ на страната, в която участват също селяните и търговците, се свиква в случай на голяма опасност за страната (Stoicescu 1968: 290). Такава организация във Влахия е съществувала вече в края на XIV в. при Мирчо Стари. В негов акт от 1415 г. едно село е освободено от задължения, но се добавя, че селяните са задължени да участват в „голямата войска“ (великѡ воискѡ). Този израз се среща и в други грамоти на същия влашки воевода (Bogdan 1903).

Войската е събирана чрез призив, отправян към цялата страна. Това масово свикване е наречено „събиране на голямата армия“, а терминът се появява през XIV в. Михаил

Храбри организира специална група от „вербовчици“, които призовават хората в армията. С един документ той освобождава граждани на Târgșor от служба, като нарежда на „тези, които набират армията“, да ги оставят на мира (Panaitescu 1936).

Що се отнася до „малката армия“ – болярските дружини, то те са имали други правила. С. Стойческу отбелязва, че във Влахия придворните и господарските слуги, които не се явят в армията в случай на война или дезертират, са били заплашени със загуба на главата или на „очината“ (Stoicescu 1968: 290). Същото се отнася и за Молдова, където, според Ян Длугош, Стефан Велики заповядал всеки „войник“ да е готов с коня и оръжията си, а който не изпълни това задължение, е наказван безмилостно със смърт (Iorga 1970: 59).

Тези примери са много близки до постулатите в „Законника на Стефан Душан“ и други сръбски документи от XIV в., където се постановява отнемане на имота и дори наказание със смърт на неявилите се при повикване в армията власти. Явно това са общи положения, имали своето приложение и в Българското царство. За съжаление запазените данни са твърде малко, за да може да се изгради точна представа за механизма, по който е ставало набирането на боляри и обикновени бойци през XIV в. Синхронните действия на Мирчо Стари обаче позволяват да се предположи, че поставеният под същата страшна османска заплаха Иван Шишман вероятно по подобен начин е опитвал да свика всички годни да носят оръжие под бойните знамена.

В своето голямо изследване Радмила Маринкович свързва Троянската притча от Cod. Vat. Slav. 2 с един друг рицарски роман – този за Александър Велики. Въпросната история е разказана първо от Псевдо-Калистен в края на IV в. пр. Хр., а във византийската литература навлиза чрез преработката на

Клитарх от Александрия. След създаването си, произведението се разпространява сред народите на Изтока, където първо е преведено от гръцки на средновековен персийски, сирийски, а след това – на арабски и иврит. В западния романски свят разказът за Александър Велики навлиза под името *Roman d'Alexandre*, като френският вариант е създаден от Алберик от Безансон през първата половина на XII в. и слага отпечатък върху редица по-късни версии. Романът за Александър се разпространява широко и жъне огромен успех, особено в европейските владетелски дворове (Павловић 2012: 7 – 9).

Първият славянски превод на тази история е направен в България още през X в. (Христова, Христова-Шомова 2015: 9, бел. 3 – 4). За моето изследване обаче е важна изпълнената в първите десетилетия на XIV в. версия, известна като сръбска Александрия (Александрида). Това е рицарски роман, който, подобно на Троянската притча, идва на Балканите от Западна Европа през Адриатическото крайбрежие. Оттам той се озовава в Сръбското кралство, където е преведен вероятно от латински на средновековен сръбски език (Афанасьева 1984: 31 – 44).

От Р. Маринкович насам това произведение е непрекъснато обект на разработка от страна на сръбските учени, като през 2023 г. стана тема и на докторска дисертация (Живковић 2023). Аз няма да се занимавам подробно с него, но ще отбележа, че според същите проучвания, този роман съответства на реални обществени отношения и на своеобразната „рицарска култура“, властвала в двора на Неманичите, особено по време на Стефан Дечански и Стефан Душан“ (Павловић 2012: 10).

И наистина в рицарския роман за Александър Велики пак се срещаме с храбри, силни и чести витези. Особено добре това се вижда в образа на главния персонаж, който няма нищо общо с античния прототип. Алек-

сандър е представен като закрилник на християнството и е неразривно свързан с модела на владетеля воин, на средновековния „господин“. Великият античен герой се превръща в идеален християнски монарх-войник, в който могат да бъдат разпознати някои характеристики на рицарите от западен тип или „вitezите“ в романите (Павловић 2012: 12).

Както в Троянската притча, на страниците на Александрида се разгръщат подвизите на... велици же велмоужје. и прочи вitezи, и вси ини конници. М. Живкович разглежда различни преводи на литературното произведение и забелязва, че често днешните преводачи приравняват понятията „вitezи“ и „конници“. Това се дължи на факта, че в съвременните езици думата „рицар“ обикновено е синоним на „войник конник“ (Живковић 2023: 196). Сръбският учен прави любопитното сравнение на Александрида със синхронните византийски романи от епохата на Палеолозите, появили се също чрез западни оригинали. Той посочва преводите от гръцки език на Г. Бетс, който дава понятието *στρατιώτης*, когато се има предвид „рицар“, като се застрахова, че има семантична промяна в нейното значение (Betts 2018: XXXIV). А в самите френски *romans d'Antiquité* „понятието *chevalier* (рицар) е най-вероятен превод на думите *miles* (войник) и *eques* (конник)“ (Petit 2002: 101).

Така отново на преден план излиза връзката между отделните понятия за средновековните аристократи в различните европейски държави. Изследователите отбелязват описаните в романа отношения на васалитет между благородниците, на рицарска доблест („вitezство“); споменаването на наследствените имоти от типа на феода – „бащините“; на рицарски турнири с двубои, в които се чупят копия (... и стекша се вба копия вблومیше...); на стрелба и изкусна езда; дори на наличието на хералдически изображения²⁹. Р. Маринкович

²⁹ В Александрида става дума за хералдически мотив (вельгъ) с изображение на лъв върху щитовете.

подчертава, че сръбската Александрида е израз на „вече формиран стил, който има установени изрази за феодалния начин на живот и разбиране“ (Маринковић 1986а: 29 – 30).

Милош Живкович разглежда Александрида и Троянската притча в неразривна връзка и е категоричен, че идеята за рицарството или „витежството“ е заета в сръбския ръкопис от романа за Троянската война (Живковић 2023: 162). В този ред на мисли едва ли е случайно, че един от най-добрите преписи на това литературно произведение се намира в българската Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ под № 771. Става дума за открит по българските земи екземпляр от 30-те – 40-те години на XV в., съдържащ и множество миниатюри. В него един до друг са вместени и двата рицарски романа – Троянската притча и Александрида (Софијска илюстрирана Александрида, 1987). Заключение на изследователите е, че „независимо от факта, че е възникнал в сръбско книжовно средище, ръкописът дълги векове е бил използван в българска езикова среда“ (Христова, Христова-Шомова 2015: 9).

Милош Живкович е добре запознат със съвременните изследвания върху феодализма и по-точно с публикациите на Сюзън Рейнолдс, в които се ограничава силно зоната за неговото разпространение в Европа. Сръбският учен предлага нестандартния поглед на литературен историк върху проблема, цитирайки известния проучвател на средновековната поезия Родерик Бийтън. Той не смята феодализма за характерен на византийския свят, но вижда използването на неговите мотиви като внушение на въображаеми репрезентации на Запада (Beaton 2003: 155).

Това води до още една възможност терминът „феодализъм“ да се използва при изучаване историята на балканските народи от XIV в. Естествено, литературата не предава точно „фактичката“ картина на света. Сръбската Александрида е в духа на „латинските“

романи, като взема идеята за „витежство“ (рицарство) чрез Троянската притча. Византийските и южнославянските любовно-рицарски произведения създават свои собствени, специални изрази, които Живкович нарича „литературен феодализъм“. Ето защо, когато се говори за сръбската Александрида, може да се използва терминът „феодализъм“, но в кавички. Но той смята, че понятието „феодализъм“ все пак има реален смисъл на Балканите в средата на XIV в. (Живковић 2023: 192).

От казаното дотук следва да се заключи, че в личната библиотека на цар Иван Александър Асен през XIV в., наред с преписите на Манасиевата хроника и вместената там Троянска притча, вероятно е имало и препис на западния роман за Александър. Със сигурност там се намирили и други рицарски четива, с които се образували царските деца и други високопоставени лица в двора. А използваните термини не са били само на книга, но са имали място в реалния живот на българското общество. Едно общество, което със сигурност е вървяло към феодализация от западен тип – процес, прекъснат по най-груб и безцеремонен начин от варварското османско нашествие.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

- Ангелов 2003:** П. Ангелов. Институции и административна уредба на средновековна България. – В: *История на българите. От древността до края на XVI в.* София, 2003, 396 – 405. [P. Angelov. Institutsii i administrativna uredba na srednovekovna Bulgaria. – V: *Istoria na balgarite. Ot drevnostta do kraja na XVI v.* Sofia, 2003, 396 – 405.]
- Афанасьева 1984:** Е. Афанасьева. К вопросу о связях древнегреческой, среднегреческой и сербской редакций романа об Александре Македонском. – В: *Древнерусская литература, источниковедение.* Ленинград, 1984. [E. Afanaseva. K voprosu o svyazakh drevnegrecheskoy srednegrecheskoy i serbskoy redaktsiy romana ob Aleksandre Makedonskom. – V: *Drevnerusskaya literatura. istochnikovedenie.* Leningrad. 1984.]
- Биярски 1998:** И. Биярски. Институциите на средновековна България. Второ български царство (XII – XIV век). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1998. [I. Bilyarski. *Institutsiite na srednovekovna Bulgaria. Vtoro balgarski tsarstvo (XII – XIV vek).* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1998.]
- Благојевић 2007:** М. Благојевић. Земљораднички закон – средњеveковни рукопис. Београд: САНУ, 2007. [M. Blagojević. *Zemljoradnički zakon – srednjevekovni rukopis.* Beograd: SANU, 2007.]
- Божилов и др. 2010:** И. Божилов, А. Тотоманова, И. Биярски. *Борилов синодик. Издание и превод.* София: ПАМ, 2010. [I. Vozhilov, A. Totomanova, I. Bilyarski. *Borilov sinodik. Izdanie i prevod.* Sofia: PAM, 2010.]
- Бубало 2010:** Ђ. Бубало. *Душанов законик.* Београд, 2010. [Đ. Bubalo. *Dušanov zakonik.* Beograd, 2010.]
- Бубало 2015:** Ђ. Бубало. Време Законника Стефана Душана. – В: *Вестник Волгоградского государственного университета*, 20, 2, 2015. [Đ. Bubalo. *Vremya Zakonnika Stefana Dushana.* – V: *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*, 20, 2, 2015]
- Велинова 2013а:** В. Велинова. *Среднобългарският превод на хрониката на Константин Манасий и неговият литературен контекст.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013. [V. Velinova. *Srednobalgarskiyat prevod na hronikata na Konstantin Manasiy i negoviyat literaturnen kontekst.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2013.]
- Велинова 2013б:** В. Велинова. *Среднобългарският превод на хрониката на Константин Манасий и неговият литературен контекст. Автореферат на дисертация.* София, 2013. [V. Velinova. *Srednobalgarskiyat prevod na hronikata na Konstantin Manasiy i negoviyat literaturnen kontekst.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2013.]
- Дворник 2001:** Ф. Дворник. *Славяне в европейской истории и цивилизации.* Москва, 2001. [F. Dvornik. *Slavyane v evropeyskoy istorii i tsivilizatsii.* Moskva, 2001.]
- Джурова и др. 1985:** А. Джурова, К. Станчев, М. Япунджич. *Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека.* София: Свят, 1985. [A. Dzhurova, K. Stanchev, M. Yapunzhich. *Opis na slavyanskite rukopisi vav Vatikanskata biblioteka.* Sofia: Svyat, 1985.]
- Жаворонков 1998:** П. Жаворонков. Представления Георгия Акрополита о знатности и структуре никейской знати. – *Византийский временник.* 1998, 55 (80), Ч. 2. [P. Zhavoronkov. *Predstavlenia Georgia Akropolita o znatnosti i strukture nikeys-*

- koj znati. – *Vizantiyskiy vremennik*. 1998, 55 (80), Ch. 2.]
- Живковић 2023:** М. Живковић. *Српска Александрида и византијске редакције романа о Александру*. Докторска дисертација, Београд, 2023. [М. Živković. *Srpska Aleksandrida i vizantijske redakcije romana o Aleksandru*. Doktorska disertacija, Beograd, 2023.]
- Живот 1860:** *Живот Светога Саве, написао Доментијан*; на свијет издало „Друштво србске словесности“ трудом Ђ. Даничића. Београд, 1860. [*Život Svetoga Save, napisao Domentijan*; na svijet izdalo „Društvo srbske slovesnosti“ trudom Ђ. Daničića. Beograd, 1860.]
- Ивановић 2014:** М. Ивановић. Развитаk војне службе као основ формирања властеоског слоја у српској средњовековној држави. – *Војноисторијски гласник*, 2014, 1. [М. Ivanović. *Razvitak vojne službe kao osnov formiranja vlasteoskog sloja u srpskoj srednjovekovnoj državi*. – *Vojnoistorijski glasnik*, 2014, 1.]
- Илиев 2021:** (под печат) И. Илиев. За някои съответствия между „Троянската притча“ и българския юнашки епос и за произхода на последния. – В: XII международен научен симпозиум „Търновска книжовна школа“. Велико Търново, 2021. [И. Iliev. *Za nyakoi sootvetstvia mezhdu „Trojanskata pritcha“ i balgarskia yunashki epos i za proizhoda na poslednia*. – V: *XII mezhdunaroden nauchen simpozium „Tarnovska knizhovna shkola“*. Veliko Tarnovo, 2021.]
- Ильинский 1911:** Г. Ильинский. Грамоты болгарских царей. – В: *Древности. Труды славянской комиссии Императорского Московского археологического общества*, 5. Москва, 1911. [G. Ilynskiy. *Gramoty bolgarskih tsarey*. – V: *Drevnosti. Trudy slavyanskoj komissii Imperatorskogo Moskovskogo arheologicheskogo obshtestva*, 5. Moskva, 1911.]
- Калоянов, Спасова 2011:** А. Калоянов, М. Спасова. Исторически свидетелства в текстове от XIV – XVI век за избитите след 1393 г. сто и десет търновски първенци. – *България, българите и Европа – мит, история, съвремие*, IV, 2011, 1, 300 – 308. [А. Kaloyanov, М. Spasova. *Istoricheski svidetelstva v tekstove ot XIV – XVI vek za izbitite sled 1393 g. sto i deset tarnovski parventsi*. – *Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie*, IV, 2011, 1, 300 – 308.]
- Коцева 1980:** Е. Коцева. Приписка 1350/1360 гг. в сборнике Прывослава (Рукопись времени Иоанна Александра и Иоанна Шишмана, хранящийся в Софийской Народной библиотеке им. Кирилла и Мефодия). – *Byzantinobulgarica*, 6, 1980, 247 – 258. [Е. Kotseva. *Pripiska 1350/1360 gg. v sbornike Prysoslava (Rukopisy vremeni Ioanna Aleksandra i Ioanna Shishmana, hranyashtiysya v Sofiyskoj Narodnoy biblioteke im. Kirilla i Mefodia)*. – *Byzantinobulgarica*, 6, 1980, 247 – 258.]
- Кршљанин 2013:** Н. Кршљанин. *Српске средњовековне повеље као извор Душановог Законака, докторска дисертација*. Универзитет у Београду, правни факултет. Београд, 2013. [Н. Krshljanin. *Srpske srednjevekovne povelje kao izvor Dushanovog Zakonika, doktorska disertacija*. Univerzitet u Beogradu, pravni fakultet. Beograd, 2013.]
- Маринковић 1961 – 1962:** Р. Маринкович. Јужнословенски роман о Троји. – *Анали филолошког факултета*. Београдски универзитет. Св. 1 1961 – 1962. [Р. Marinković. *Južnoslovenski roman o Troji*. – *Anali filološkog fakulteta. Beogradski univerzitet*. Sv. 1 1961 – 1962.]
- Маринковић 1986а:** Р. Маринковић. *Роман као књижевни род у средњовековној књижевности Јужних и Источних Словена*. Радмила Маринковић (ур.). Роман о Троји. Роман о Александру Великом.

- Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1986. [R. Marinković. *R. Roman kao književni rod u srednjovekovnoj književnosti Južnih i Istočnih Slovena. Radmila Marinković (ur.). Roman o Troji. Roman o Aleksandru Velikom.* Beograd: Prosveta – Srpska književna zadruga, 1986.]
- Маринковић 1986б:** Р. Маринковић. *Јужнословенски Роман о Троју. Радмила Маринковић (ур.). Роман о Троју. Роман о Александру Великом.* Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1986. [R. Marinković. *R. Roman kao književni rod u srednjovekovnoj književnosti Južnih i Istočnih Slovena. Radmila Marinković (ur.). Roman o Troji. Roman o Aleksandru Velikom.* Beograd: Prosveta – Srpska književna zadruga, 1986.]
- Матечић 1980:** П. Матечић. Ефрем и български сборник от края на XIV в. – В: *Търновска книжовна школа*. II, 1. София, 1980. [P. Mateich. Efrem i balgarski sbornik ot kraja na XIV v. – V: *Tarnovska knizhovna shkola*. II, 1. Sofia, 1980.]
- Милтенова 2003:** А. Милтенова. Похвали за български владетели. – В: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. София, 2003. [A. Miltenova. Pohvali za balgarski vladeteli. – V: *Starobalgarska literatura. Entsiklopedichen rechnik*. Sofia, 2003.]
- Мининкова 2004:** Л. Мининкова. Дружинник домонголской Руси: общественный статус и эволюция. – *Известия вузов. Северокавказский регион*. Общественные науки, 2004, № 2. [L. Mininkova. Druzhinnik domongolskoy Rusi: obshchestvennyy status i evolyutsiya. – *Izvestiya vuzov. Severokavkazkiy region. Obshchestvennye nauki*. 2004. № 2.]
- Николов 2002:** Й. Николов. *История на средновековния свят. Т. I. Средновековно общество. Феодализъм и феодални отношения*. София, 2002. [Y. Nikolov. *Istoria na srednovekovnia svyat. T. I. Srednovekovno obshtestvo. Feodalizam i feodalni otnoshenia*. Sofia, 2002.]
- Овчаров 1996:** Н. Овчаров. Последната война на цар Иван Шишман. – *Palaeobulgarica*, XX, 1996, 1, 62 – 85. [N. Ovcharov. Poslednata vojna na tsar Ivan Shishman. – *Palaeobulgarica*, XX, 1996, 1, 62 – 85.]
- Овчаров 2016:** Н. Овчаров. Цар Иван Шишман. *Защитникът на Отечеството*. София, 2016. [N. Ovcharov. *Tsar Ivan Shishman. Zashitnikat na Otechestvoto*. Sofia, 2016.]
- Овчаров 2022а:** Н. Овчаров. *Господарите на Крън и техните съкровища*. София, 2022. [N. Ovcharov. *Gospodarite na Kran i tehните sakrovishta*. Sofia, 2022.]
- Овчаров 2022б:** Н. Овчаров. Крънският апанаж и въпросът за навлизането на феодални отношения в България през XIV в. – *Епохи*, XXX, 2022, 1, 88 – 104. [N. Ovcharov. Kranskiyat apanazh i vaprosat za navlizaneto na feodalni otnoshenia v Bulgaria prez XIV v. – *Epoхи*, XXX, 2022, 1, 88 – 104.]
- Овчаров 2023:** Н. Овчаров. Семантичен анализ на изображенията върху известния капител на цар Михаил III Шишман от Царевец във Велико Търново. – *Известия на Националния исторически музей*, XXXVI, 2023, 243 – 262. [N. Ovcharov. Semantichen analiz na izobrazheniyata varhu izvestniya kapitel na tsar Mihail III Shishman ot Tsarevets vav Veliko Tarnovo. – *Izvestia na Natsionalnia istoricheski muzey*, XXXVI, 2023, 243 – 262.]
- Овчаров, Стоименов 1994:** Н. Овчаров, Д. Стоименов. Нови виждания за цар Иван Шишман и края на Търновското царство по данни от средновековните ръкописи. – *Palaeobulgarica*, XXIII, 1999, 4. [N. Ovcharov, D. Stoimenov. Novi vizhdania za tsar Ivan Shishman i kraja na Tarnovskoto tsarstvo po dannii ot srednovekovnite raskopisi. – *Palaeobulgarica*, XXIII, 1999, 4.]

- Овчаров, Коджаманова 2003:** Н. Овчаров, Д. Коджаманова. *Перперикон и околните твърдини през Средновековието. Крепостното строителство в Източните Родопи*. София, 2003. [N. Ovcharov, D. Kodzhamanova. *Perperikon i okolnite tvardini prez Srednovekovieto. Krepостното stroitelstvo v Iztochnite Rodopi*. Sofia, 2003.]
- Павловић 2012:** В. Павловић. Роман о Александру Великом у средњовековној Србији: Витешки модел и портрет владара-ратника. – В: *Зборник Матице српске за историју*. 85, Нови Сад, 2012. [В. Pavlović. Roman о Aleksandru Velikom u srednovekovnoj Srbiji: Viteški model i portret vladara-ratnika. – V: *Zbornik Matice srpske za istoriju*. 85, Novi Sad, 2012.]
- Поляковская 2003:** М. Поляковская. Византия в контексте европейской средневековой государственности: Проблема лидера и темпов развития – *Византия. Византийцы. Византинисты*. Екатеринбург, 2003. [М. Polyakovskaya. Vizantiya v kontekste evropeyskoy srednovekovoy gosudarstvennosti: Problema lidera i tempov razvitiya – *Vizantiya. Vizantiytsy. Vizantinisty*. Ekaterinburg. 2003.]
- Попов 2011:** С. Попов. *Замъкът в Европа и България през Средните векове*. София: Колхида, 2011. [S. Popov. *Zamakot v Evropa i Bulgaria prez Srednite vekove*. Sofia: Kolhida, 2011.]
- Попов 2017:** Т. Попов. *Българската държавна традиция във Влашката низина, Молдова и Бесарабия от края на XII до края на XV в.* София: Пропелер, 2017. [Т. Popov. *Balgarskata darzhavna traditsia vav Vlashkata nizina, Moldova i Besarabia ot kraja na XII do kraja na XV v.* Sofia: Propeler, 2017.]
- Попов 2019:** Т. Попов. Влияние на българската държавна традиция върху институциите на Дунавските княжества (XIV – XVII в.). – В: *ГСУ ИФ*. Т. 103, 2019. [Т. Popov. Vliyanie na balgarskata darzhavna traditsia varhu institutsiite na Dunavskite knyazhestva (XIV – XVII v.). – V: *GSU IF*. T. 103, 2019.]
- Попруженко 1928:** М. Попруженко. *Синодик царя Борила*. – В: Български старини. София, 1928. [М. Popruzhenko. *Sinodik tsarya Borila*. – V: *Balgarski starini*. Sofia, 1928.]
- Словарь 1975:** *Словарь русского языка XI – XVII вв.* II. Москва, 1975. [Slovar' russkogo yazyka XI – XVII vv. II. Moskva, 1975.]
- Софијска илустрована Александрида 1987:** *Софијска илустрована Александрида. Фототипско издање* (съвместно издание на Българската и Сръбската археографска комисия). Београд. 1987. [*Sofijska ilustrovana Aleksandrida. Fototipско izdanje* (съвместно izdanie на Bъlgarskata i Srъbskata arheografska komisija). Beograd. 1987.]
- Тарановски 1996:** Т. Тарановски. *Историја српског права у Немањићкој држави*. Београд, 1996. [Т. Taranovski. *Istorija srpskog prava u Nemanjiћkoј држави*. Beograd, 1996.]
- Фасмер 1986:** М. Фасмер. *Этимологический словарь древнерусского языка*. I. Москва, 1986 – 1987. [М. Fasmer. *Etimologicheskiy slovar drevnerusskogo yazyka*. I. Moskva. 1986 – 1987.]
- Фомичева 2018:** А. Фомичева. „Нерыцарское“ в рыцарском: особенности состава лексико-тематической группы „оружие“ в средневерхненемецкой куртуазной литературе. – *Stephanos*, 3, 2018, 29. [А. Fomicheva. „Nerytsarskoe“ v rytsarskom: osobennosti sostava leksiko-tematicheskoy gruppy „oruzhie“ v sredneverkhnenemetskoј kurtuaznoј literature. – *Stephanos*, 3, 2018, 29.]
- Фомичева 2022:** А. Фомичева. *Эволюция лексической синонимии в средневерхненемецком эпосе. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филол.* Наук.

- Москва, 2022. [A. Fomicheva. *Evoljutsiya leksicheskoj sinonimii v sredneveknene-metskom epose. Dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata filol. Nauk.* Moskva, 2022.]
- Христова, Христова-Шомова 2015:** Б. Христова, И. Христова-Шомова. Древен истинен оракул. – *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“ Филозофски факултет. Специалност Библиотечно-информационни науки*, VII, 2015. [B. Hristova, I. Hristova-Shomova. *Dreven istinen orakul. – Godishnik na SU „Sv. Kliment Ohridski“ Filozofski fakultet. Spetsialnost Bibliotechno-informatsionni nauki*, VII, 2015.]
- Цолић 2021:** А. Цолић. *Синтаксичке одлике Романа о Троју*. Докторска дисертација. Нови Сад, 2021. [A. Colić. *Sintaksičke odlike Romana o Troji*. Doktorska disertacija. Novi Sad, 2021.]
- Цонев 1892:** Б. Цонев. За произхождението на Троянската притча. – В: *Сборник за народни умотворения. VII*. Софија, 1892. [B. Tsonev. *Za proizhozhdenieto na Troyanskata pritcha. – V: Sbornik za narodni utovorenia*. VII. Sofia, 1892.]
- Шкриванић 1955:** Г. Шкриванић. *Прилог за разјашњење неких назива оружја у народних умотворинами*, НЈ, н. с., св. 3-4, 1955. [G. Škrivanić. *Prilog za razjašnjenje nekih naziva oružija u narodnih utovorinami*, NJ, n. s., sv. 3 – 4, 1955.]
- Bagge et al. 2011:** S. Bagge, M. Gelting, T. Lindkvist (eds). *Feudalism: new landscapes of debate*. Turnhout, 2011.
- Bartusis 1982:** М. Bartusis. On the Status of Stratiotai during the Late Byzantine Period. – *Zbornik radova Bizantojskog instituta*, 21, 1982.
- Bartusis 1992:** М. Bartusis. *The late Byzantine army: arms and society, 1204 – 1453*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992.
- Beaton 2003:** R. Beaton. *The Medieval Greek Romance*. New York, London: Routledge, 2003.
- Betts 2018:** G. Betts. *Three Medieval Greek Romances: Velthandros and Chrysandza, Kallimachos and Chrysorroï, Livistros and Rodamni*. Edited and translated by Gavin Betts. Routledge: Abingdon, 2018.
- Bloch 1939:** М. Bloch. *La société féodale*. Paris, 1939.
- Bogdan 1903:** I. Bogdan. Un hrisoval lui Mircea cel Bătrîn din 10 iunie 1415. – *Analele Academiei Romane*, XXVI, 1903, 4.
- Bogdan 1905:** I. Bogdan. *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI. Volumul 1 – 1413 – 1508*. Bucuresti. 1905.
- Constantinescu 1942:** N. Constantinescu. *Formarea „vitejilor“ la romani in evul mediu*. București, 1942.
- Contamine 2004:** P. Contamine. *Guerre, état et société à la fin du Moyen Âge Études sur les armées des rois de France 1337 – 1494*. Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales Paris, I, 2004.
- Documenta 1966:** *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească. Vol. I (1247 – 1500)*, ed. Panaitescu P. P. și Mioc D. București, 1966.
- Froissart 1860:** J. Froissart. *Chroniques*. éd. S. Luce, G. Raynaud, L. et A. Mirot, t. IV. Paris, 1860.
- Ganshof 1944:** F. Louis Ganshof. *Qu'est-ce que la féodalité*. Bruxelles, 1944.
- Georgescu 1981:** V. Georgescu. *Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*. București, 1981.
- Haldon 1993:** J. Haldon. *The State and the Tributary Mode of Production*. Londres-New York, 1993.
- Hintze 1929:** O. Hintze. *Wesen und Verheritung des Feudalismus*. – In: *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophich-Historiche Klasse*. Leipzig, 1929.

- Iorga 1970:** N. Iorga. *Istoria armatei romane. Vol. I.* București, 1970.
- Istoria Tării Românești 1960:** *Istoria Tării Românești, 1290 – 1690: Letopisețul Cantacuzinesc*, Întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu. București, 1960.
- Ivanova 1988:** K. Ivanova. Un renseignement nouveau dans un manuscrit bulgare du XIVs. au sujet de la résistance du tsar Ivan Sisman contre les Ottomans près de Nicopol. – *Etudes balkaniques*, 1, 1988, 88 – 94.
- Kalužniacki 1971:** E. Kalužniacki. *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375 – 1393)*. London, 1971.
- Kazhdan 1993:** A. Kazhdan. State, feudal and private economy in Byzantium. – *Dumbarton Oaks Papers*. 47, 1993.
- Kazhdan, Constable 1982:** A. Kazhdan, G. Constable. *People and Power in Byzantium*. Washington, 1982.
- Maksimovic 1988:** L. Maksimovic. *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*. Amsterdam, 1988.
- Malatras 2023:** C. Malatras. *Social Stratification in Late Byzantium*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023.
- Miklosich 1866:** F. Miklosich. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Wien. 1862 – 1866.
- Obolensky 1971:** D. Obolensky. *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500 – 1453*. New York, 1971.
- Oikonomides 1998:** N. Oikonomides. Liens de vassalité dans un arpanage byzantin du XIIe siècle. – In : AETOS. Studies in hon. Cyril Mango. Stuttgart-Leipzig, 1998.
- Ostrogorsky 1954:** G. Ostrogorsky. *Pour l'histoire de la féodalité byzantine. Traduction française de Henri Grégoire, publiée avec la collaboration de Paul Lemerle (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae. Subsidia I.)*. Bruxelles, 1954.
- Ostrogorskij 1971:** G. Ostrogorskij. Observations on the Aristocracy in Byzantium. – *Dumbarton Oaks Papers*, 25, 1971.
- Ovcharov 1997:** N. Ovcharov. Le tsar bulgare Ivan Alexander II. – *Etudes balkaniques*, 1997, 3 – 4.
- Panaiteescu 1936:** P. Panaiteescu. *Mihai Viteazul*. București, 1936.
- Patlagean 2007:** É. Patlagean. *Un Moyen Âge grec. Byzance IXe – XVe siècle*. Paris, 2007.
- Petit 2002:** A. Petit. *L'anachronisme dans les romans antiques du XIIe siècle: Le Roman de Thèbes, Le Roman d'Enéas, Le Roman de Troie, Le Roman d'Alexandre*. Paris, 2002.
- Reynolds 1994:** S. Reynolds. *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*. Oxford, 1994.
- Šarkić 2010:** S. Šarkić. Pravni položaj vlastele u srednjovekovnoj Srbiji. – *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, 44, 2010, 1.
- Stanescu 1971:** E. Stanescu. Les Vlahoi de Kinamos et de Choniates et la presence militaire byzantine au Nord du Danube sous les Conunenes. – *Revue des études sud-est européennes*, 9, 1971, 3.
- Stoicescu 1968:** N. Stoicescu. *Curteni si slujitori*. București, 1968.
- Watanabe 1965:** K. Watanabe. Problèmes de la „féodalité“ byzantine: une mise au point sur les diverses discussions. – *Hitotsubashi Journal of Arts and Sciences*, 5 – 6, 1965.

Проф. д.и.н. Николай Овчаров,
почетен професор на Стопанска академия
„Димитър Ценов“, гр. Свищов,
aia_ira@abv.bg